1910.

THE

WKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

TION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

NO. 151.

चक्रनारायणीयनिबन्धापरपर्य्यायः

स्मृतिसारोद्धारः।

यपल्ली(मझौली)नरेशाश्रितविद्वद्वरविश्वम्भर-
त्रिपाठिसङ्कलितः।

तत्रत्यपाठालयाध्यापकेन मङ्गलमिश्रेण शोधितः।

SMRITISÂRODDHÂRA,

BY

VIŚVAMBHARA TRIPATHI,

EDITED BY

PAṆḌIT MANGAL MIŚRA,

The Teacher of The Majhaoli School.

FASCICULUS III.

LISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT.
BENARES:
AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG
PAṆḌITA JYESHTHÂRÂMA MUKUNDAJÎ, BOMBAY.
PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS, LONDON.
Printed by Hari Krishna Dâsa Gupta
PROPRIETOR, AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS
BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुगुम्फिता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रसुशोभिता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १५१

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशत सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकःस्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्य एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन व्याक धर्मशास्त्र साहित्य पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अ च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राह देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकम् ,, ,, १ ,,

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्त

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कार

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्)

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् ।

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायण तीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाशसहितम् । सं० (वेदान्त)

(५) करणप्रकाश । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः)

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा)

अथ मासिकनिर्णयः। मासिकानि द्वादशमासेषु षोडश भवन्ति। तदाह जातूकर्ण्यः 'द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिके तथा। त्रैपक्षिकाब्दिके चैव श्राद्धान्येतानि षोडश'। अत्र प्रतिमास्यानि मासिकानि। आद्यमूनमासिकम्। षाण्मासिकमूनषाण्मासिकं, आब्दिकमूनाब्दिकं। तथा 'द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिके तथा। सपिण्डीकरणं चेति प्रेतश्राद्धानि षोडश'। पैठीनसिः 'सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश। एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः। प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि'। अत्र षोडशश्राद्धानि सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तु प्रत्याब्दिकवत्पार्वणमेकोद्दिष्टं वा यथा स्वकुलाचारं कुर्यादित्यर्थः। अत्राप्यादिमासिकमेकादशेऽह्न्येव कुर्यात्तदाह याज्ञवल्क्यः। 'मृतेऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्। प्रतिसम्वत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि'। अत्र प्रतिसंवत्सरं चेत्याभिधानात् आद्याब्दिकमप्येकादशेऽह्नि कुर्यात्। अतएव गोभिलः 'ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनले तथा। पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिति'। द्विरावृत्तिः श्राद्धद्वयम्। आद्यं श्राद्धं क्षत्रियादिरप्येकादशेऽह्न्येव कुर्यात्। तदाह वृद्धवसिष्ठः। 'एकादशेऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम्। चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक्पृथक्'। लौगाक्षिः। 'आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि। कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः'। शुचिना कर्म कर्त्तव्यमिति वचनात्कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरुक्ता। विष्णुः। 'अथाशौचापगमे श्राद्धमाद्यं कुर्यादिति। एतदपि ब्राह्मणमात्रविषयम्। अन्यथा वृद्धवसिष्ठलौगाक्षिवचनाभ्यां विरोध आपद्येत। अतस्तदेव विज्ञानेश्वरनिर्णयामृत-

मासिकश्राद्ध-निर्णय

प्रभृतयः सर्वेऽप्यत्राविप्रतिपद्यमाना मेनिरे । तथाप्यत्र मैथिलाः–अशौचापगमवचनं 'अशौचान्तद्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् । काञ्चनं पुरुषं तद्वत्फलवस्त्रसमन्वितं । सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः । वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा' इति मत्स्यपुराणवचनं च क्रमेणाशौचापगम एवाद्यं श्राद्धं पञ्चदानानि चैकस्मिन्नेव दिवसे कर्त्तव्यतया बोधयति नतु दिनभेदेनोभयं । आचारोपि तथैव, अशौचान्तोऽशौचस्य चरमदिवसस्तस्यद्वितीयेऽह्नि अशौचापगमप्रथमदिवसे पञ्चदानान्युक्तानि । आद्यश्राद्धस्यापि स एव कालः । नह्येकादशेऽह्नि आद्यश्राद्धं कृत्वा स्वस्वजात्युक्ताशौचव्यपगमे शय्यादिदानं कुर्वन्त्यार्य्याः । यद्येकादशेऽह्न्येवाद्यश्राद्धं सर्वेषां वर्णानां स्यात्तदा शय्यादिकं ब्राह्मणाद्यैः क्रमेणैकादशे त्रयोदशे षोडशे एकत्रिंशे च दीयेत । न चाद्यश्राद्धप्राक्काले एकादशेऽह्न्येव शय्यादिकं दीयतामिति वाच्यम् । अशौचान्तद्वितीयेऽह्नि शय्यादिदानस्य विहितत्वात्, आद्यश्राद्धस्य चैकादशेऽह्नि विहितत्वात्कालभेदात् । किन्तु ब्राह्मणमात्रस्य न कालभेदः । तस्माच्छुचिना कर्म्म कर्त्तव्यमिति न्यायादेकादशाहपदं तत्तद्वर्णाशौचव्यपगमदिवसपरमवधारयामः । आद्यं श्राद्धमशुद्धोपीति क्षतादिकृताशुद्धिपरम् । अशौचान्तद्वितीयेह्नीति नियतनिमित्तकत्वबोधनादिति । तन्न सन्दर्भविरोधात् । तत्सामान्यमुदाहृतमिति वचनेनैकादशाहश्राद्धस्य सर्ववर्णसाधारणत्वप्रतिपादनात् । न चैकादशाहपदस्याशौचान्तदिनपरतया सर्वसाधारण्यमस्तु । आशौचं तु पृथक्पृथगित्यनेन विरोधात् । तु शब्दस्तु आद्यश्राद्धमेव हि व्यवच्छिनत्ति, कर्त्तुस्तात्कालिकीशुद्धिरिति शुद्धिपदस्य विशेषपरत्वे मानाभावात् । न चाशौचापगम इति विष्णुसूत्रमेव मानं, तस्य ब्राह्मणमात्रपर-

त्वेनाप्युपपत्तेः। न च किमत्र विनिगमकमिति वाच्यम् । वृद्धवसिष्ठलौगाक्षिवचनयोरेव विनिगमकत्वादिति । नच सद्यःशौचेप्याद्यश्राद्धमेकादशेह्नि क्रियतामितिवाच्यम् । इष्टापत्तेः, अत एव प्रायोनशनादिविहितमार्ग्गेण मृतानां सद्यःशौचेप्येकादश एवाह्नि आद्यश्राद्धं कर्त्तव्यमित्याह शङ्खः । 'सद्यःशौचेपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेहनि । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु' । तेनाद्यश्राद्धप्राक्काल एव शय्यादिकं तद्दिवस एव दातव्यमिति प्रतिभाति । अशौचान्तद्वितीयेऽह्नीत्येतस्य ब्राह्मणपरतयाप्युपपत्तिरिति साधु समादधुः प्राञ्चः प्रामाणिकतरा विज्ञानेश्वरप्रमुखा इति । यत्र न तथाचारः सोऽपि मैथिलादिनिबन्धवासनावासितान्तःकरणानामिदानीन्तनानामिति । वृषोत्सर्ग्गे विशेषमाह सालङ्कायनः। 'पत्यौ जीवति या नारी मृतिं गच्छति तत्सुत; । वृषोत्सर्ग्गं न कुर्वीत धेनुं दद्यात्पयस्विनीम्' । युक्तिसिद्धमेतत् 'युवानं वः पतिं ददानीत्यादिना वत्सतरीणां वृषेणेव कृतवृषोत्सर्गायाः स्वर्गे पत्या सह विहरणासम्भवादिति । छन्दोगपरिशिष्टे 'ततोरुणेन गन्धेन मानस्तोक इतीरयन् । वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलाङ्कं समालिखेत् । वृषोह्यसीति मन्त्रेण सव्ये चक्रं निवेशयेत् । ततोऽयसा प्रतप्तेन स्फुटौ तावपि कारयेत्' । इति वचने जाग्रति दक्षिणपार्श्वे चक्रेण तत्सजातीयवामपार्श्वे शूलेनेति मैथिलाः कल्पयन्ति, वृषस्य हरिहरमूर्त्तित्वात् दक्षिणे चक्रं वामे शूलमित्याद्यपि कल्पयन्ति। तद् वाक्यापरिज्ञानादिति । ऊनमासिकं तु द्वादशाहे ऊनमासि वा कार्य्यम् । तदाह गोभिलः। 'मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्यूने वोनमासिकम्' । ऊनषाण्मासिकादिकालमाह गालवः । 'ऊनषाण्मासिकं षष्ठे मास्यूनेप्यूनमासिकम् । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्याद्नाब्दं द्वादशेहनि। त्रिभिर्वा दिवसैर्न्यूने त्वेकेन द्वितयेन वा । आद्यादिषु तु मासेषु

वृषोत्सर्गे विशेष

कुर्य्यादूनाब्दिकादिकम्' । कार्ष्णाजिनिः । 'ऊनान्यूनेषु मासेषु विषमाहे समेपि वा । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहेष्वितराणि तु' । भविष्यपुराणे । 'त्रैपक्षिकं भवेद्वृत्ते त्रिपक्षे तदनन्तरम्' । वृत्ते प्रवृत्ते । साग्नेर्विशेषमाह जातूकर्ण्यः । 'ऊर्द्धं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् । अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः' । मरणाद्वितीयादिदिने दाहे दाहदिनमारभ्येत्यर्थः । ऋष्यशृङ्गः । 'एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्य्यादन्तारितं च यत्' । एकोद्दिष्टे मासिके । चकारेण तन्मासिकसमुच्चयः, अनन्तरं तन्मासिकं च कुर्य्यादित्यर्थः । एतानि षोडशश्राद्धानि द्वादशाहादि(?)सम्वँत्सरादर्वागुक्तकाले सपिण्डने कर्त्तव्ये सति पूर्वमेतानि कृत्वा सपिण्डनं कुर्य्यादित्याह लौगाक्षिः । 'श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्' । गोभिलोपि । 'श्राद्धानि षोडशादत्वा नैव कुर्य्यात्सपिण्डताम्' । सपिण्डनानन्तरमपि मासिकानि पुनः स्वस्वकाले कार्य्याण्येव तदाहाङ्गिराः 'यस्य सम्वॅत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं कृतम् । मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम्' । विशेषमाह सांख्यायनिः । 'सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि । पुनस्तान्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् । प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिण्डीकरणं तथा । अपकृष्यापि कुर्वीत कर्त्तुं नान्दीमुखं नरः' । सपिण्डीकरणार्थमपकृष्यकृतान्यपि तानि विवाहादिवृद्धावुपस्थितायां पुनरपकृष्य मृताह एव कार्य्याणीत्यर्थः । वृद्ध्यनन्तरं निषेधमाह कात्यायनः । 'निर्वर्त्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकादि न तन्त्रयेत् । अयातयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु' । अयातयामं नवं । तथा 'अन्तरेण तु यो वृद्धिं प्रेतश्राद्धानि कर्षति । अश्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति' । तथा 'नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे । ऊनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षया-

तु' । त्रिपुष्करलक्षणम् रत्नमालायाम् । 'विषमचरणधिष्ण्यं भद्रातिथिर्यदि जायते, सुरगुरुशनिक्ष्मापुत्राणां कथञ्चन वासरे । मुनिभिरुदितः सोयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञकस्त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे मृते प्रहृते तथा' । विषमचरणधिष्ण्यं त्रिपादनक्षत्रं कृत्तिकादि । इति मासिकनिर्णयः ॥

सपिण्डीकरण-निर्णय

अथ सपिण्डीकरणम् । तस्याष्टौ काला भवन्ति । कालादर्शे 'एकादशे द्वादशेह्नि त्रिपक्षे वा त्रिमासि च । षष्ठे चैकादशे वाब्दे सम्पूर्णे वा शुभागमे' । शुभागम इति यदैव विवाहाद्याभ्युदयिकं प्राप्तं ततः पूर्वं सपिण्डनं कुर्य्यादित्यर्थः । कार्ष्णाजिनिः । 'सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः । परतो दशरात्राच्चेत्कुहूरब्दोपरीतरे' । परतः एकादशेह्नि, इतरे निरग्नयो ऽब्दोपरि सपिण्डनं कुर्य्युरित्यर्थः । हारीतः । 'या तु पूर्वममावास्या मृताहाद्दशमी भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्य्यादेव सुतोग्निमान्' । अत्रापि मृताहादूर्द्ध्वं द्वितीयदिनात्परिगणनायामेकादशे भवति । तस्याममावास्या यदि भवेदित्यर्थः । वृद्धवसिष्ठः । 'प्रथमा स्यादमावास्या मृताहाद्दशमेऽहनि । सपिण्डीकरणं तत्र कुर्य्यादेव सुतोग्निमान्' । अत्रापि पञ्चमी मर्य्यादायाम् । मृताहादूर्द्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः । गालवः । 'सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते । आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते' । भविष्यपुराणे । 'यजमानोग्निमान् राजन्प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्य्यं सपिण्डीकरणं सुतैः' । यजमानः कर्त्ता । कर्त्तर्यनग्नौ प्रेते चाहिताग्नौ सुमन्तुः । 'प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानाग्निर्यदा भवेत् । सपिण्डीकरणं तस्य कुर्य्यात्पक्षे तृतीयके' । अनग्नीनां तु द्वादशाहाद्याः सप्तकाला भवन्ति । यत्त्वब्दोपरीतरे इत्युक्तम् तन्मुख्यकालाभिप्रायेण । व्याघ्रपादः । 'आनन्त्यात्कुलधर्म्माणां नराणामायुषः क्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वा-

दशाहः प्रशस्यते' । तत्रासम्भवे त्रिपक्षादीन् कालत्वेनाह भविष्योत्तरे । 'सपिण्डीकरणं कुर्य्याद् यजमानस्त्वनग्निमान् । अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ । द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा । एकादशेऽपि वा मासि मङ्गल्ये स्यादुपस्थिते' । षष्ठे मासीत्यन्वयः । गोभिलः । 'द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् । सपिण्डीकरणं कुर्य्यात्कालेषूत्तरभाविषु' । साग्निकस्य कर्त्तुरेकादशाहद्वादशाहरूपकालनियम उक्तः । साग्नेः प्रेतस्य त्रिपक्षनियमः । यदा प्रमादात्तत्र न कृतं तदा सपिण्डीकरणमुत्तरभाविषु त्रिपक्षादिषु कार्य्यमित्यर्थः । येन सह यं सपिण्डयेत्तमाह विष्णुः । 'संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय च ब्राह्मणान्देवपूर्वं भोजयेदिति । विशेषमाह ब्रह्मपुराणे । 'मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः । तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः । तेभ्यस्तु पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत्' । त्रयाणां मध्ये एकेनापि सपिण्डने प्रेतस्य पितृत्वमाह सुमन्तुः । 'त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने । पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्म्मो व्यवस्थितः' । स्कान्दे । 'अक्रमेण मृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते । यदि माता यदि पिता भर्त्ता नैष विधिः स्मृतः' । एतन्निषेधकवाक्यं मातृपिताभर्तृव्यतिरिक्तविषयमित्यर्थः । कात्यायनः । 'असंस्कृतौ न संस्कार्य्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरन्तत्र संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत्' । असंस्कृतौ दाहादिसंस्काररहितौ, पूर्वौ पितामहप्रपितामहौ । असंस्कृताभ्यामपि ताभ्यां सपिण्डनमाह स एव । 'पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं संस्कुर्य्यादिति निश्चयः' । पापिष्ठन्दाहादिसंस्कारहीनन्नतु पतितन्तेन समं सपिण्डनप्रतिषेधात् । यदाह गौतमः । 'पापकर्म्मणा न संसृजेरन् स्त्रिया च व्यभिचारिण्येति । असति पुत्रान्तरे पौत्रेणैव संस्कार्य्यं पितामहमाह का-

स्यायनः । 'पितामहः पितुः पश्चात् निधनं यदि गच्छति । पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम् । नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः । पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम्' । पितुः सन्निहितत्वात्पूर्वं सपिण्डनं कृत्वा पितामहप्रपितामहौ संस्कुर्य्यादित्यर्थः । मातुः सपिण्डने विशेषमाह शङ्खः । 'मातुः स-

मातु सपिण्डने विशेष पिण्डीकरणं कथं कार्य्यं भवेत्सुतैः। पितामह्यादिभिः सार्द्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम्' । पितामह्यां जीवन्त्यां प्रपितामह्यादिभिः कुर्य्यात् । ब्रह्मपुराणे । 'मातर्य्यग्रे प्रमीतायां विद्यते च पितामही । प्रपितामहीपूर्वस्तु कार्य्यस्तत्राप्ययं विधिः' । अपुत्राया विशेषमाह पैठीनसिः 'अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात्सापिण्डनम् । श्वश्र्वादिभिस्सहैवास्यास्सपिण्डीकरणं भवेत्' । अन्वारोहणेनैकादिनमरणे स्त्रियाः पृथक्सपिण्डीकरणं न कार्य्यं, भर्तुश्च कृते स्त्रिया अपि कृतं भवेदिति । दिनान्तरमृते पुत्रः स्वपितापितामहपिण्डमध्ये कुशानन्तर्द्धायैकेन मातुः सापिण्ड्यं कुर्य्यात् । सर्वत्र पत्न्याः सापिण्ड्यमेकेन श्वशुरेण निषिद्धमिति । यमः । 'पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृताहनि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः' । शातातपः । 'मृता यानुगता नाथं सा तेन सह पिण्डताम् । अर्हति स्वर्गवासेऽपि यावदाभूतसंप्लवम्' । तथा । 'तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्वश्र्वा वा सपिण्डता । आसुरादिविवाहेषु विन्नानां योषितां स्मृता' । तन्मात्रा तत्पितामह्येत्यत्र तस्या मातुर्मात्रा पितामह्या चेत्यर्थः । तच्छ्वश्र्वा तस्या मातृपितामह्याः श्वश्र्वा मातुः प्रपितामह्येत्यर्थः । मातामहेन वा कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः । 'पिता पितामहे योज्यः संपूर्णे वत्सरे सुतैः । माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः' । सुतैरासुरादिविवाहोढापुत्रैः । आसुरादिविवाहेष्विति वचनात् । मार्क्कण्डेयः ।

'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् । भर्त्तृगोत्रेण कर्त्त-व्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया । आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण ध-र्म्मवित्' । पुत्रिकापुत्रे विशेषमाह कात्यायनः । 'मातुः सपिण्डी-करण पितामह्या सहोदितम् । यथोक्तेनैव कालेन पुत्रिकाया नचे-त्सुतः' । पुत्रिकासुतश्चेन्मातामहादिभिः सहेत्यर्थः । बौधायनः । 'आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः । द्वितीये पितरं तस्या-स्तृतीये च पितामहम्' । एवं यैः सह माता सपिण्डिता वृद्ध्यष्ट-कादिषु तैरेव पार्वणं कुर्वीतेतिध्येयम् । इदं सपिण्डनं चिराद-पि पुत्र एव कुर्य्यात् । तदुक्तं वायवीये । 'श्राद्धानि षोडशादत्वा कुर्य्यान्नतु सपिण्डताम् । प्रोषितावसिते पुत्रः कालादिह चिराद-पि' । प्रोषितावसिते प्रवासावसाने । संन्यासिनां तु षोडशश्राद्धानि न सन्ति । तदाहोशनाः । 'एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे तेषां पार्वणं तु विधीयते । सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैवजायते' । त्रि-दण्डेत्येकदण्डस्याप्युपलक्षणं । चतुर्विंशतिमते 'चतुर्थमाश्रमङ्गत्वा-ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्ज्जितः' । शातातपः । 'एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसंस्क्रिया । न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे' । ब्रह्मचार्य्यादिविषये वि-शेष उक्तः स्मृत्यर्थसारे । 'ब्राह्मणादिहतानां पतितानां प्राय-श्चित्ताकरणं मृतानां च सपिण्डीकरणं नास्ति, तेषां सदैकोद्दि-ष्टमेवेति । अत्रानग्निकानां द्वादशाहादयः सप्तकाला उक्ताः । द्वाद-शाह इति मृतकान्तोपलक्षणम् । तेन क्षत्रियवैश्ययोरपि मृतकान्त-एव सपिण्डनं प्राप्तम्, तदाह कात्यायनः । 'सर्वेषामेव वर्णानामाशौ-चान्ते सपिण्डनम्' । सर्वेषामेववर्णानामिति सर्वपदं ब्राह्मणादिवर्ण-त्रयपरतया संकोच्यम् । 'मंत्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशाहे सपिण्डनमि

ति विष्णुवचनादिति सूर्य्यसेनीयादयः । वयं तु सर्वेषामिति श्रव-णात् 'शूद्राणां द्वादशाह' इत्यत्र द्वादशाहमेव सूतकान्तोपलक्षक-मस्तु । न च विनिगमनाविरहः । सपिण्डनस्य द्वादशाहादयः सप्त काला इत्यत्र द्वादशाहपदस्य वर्णत्रयाशौचान्तपरत्वे कल्पनीये लाघवाद्वर्णमात्राशौचान्तपरत्वं कल्प्यम् । नच मानाभावः । सर्वेषामेव वर्णानामित्यस्यैव मानत्वात् । नच शूद्राणामिति विशेषाभिधानात् द्वादशाहपदं यथाश्रुतमेवास्त्विति वाच्यम् । शूद्राणामिति बहुवचने-न शूद्रपदस्य वर्णमात्रपरत्वोन्नयनात् । द्वादशाहपदस्य स्वस्वाशौ-चान्तपरत्वकल्पनात् । जातिपरत्वे बहुवचनवैयर्थ्यात् । अन्य-था ब्राह्मणादीनां त्रयाणां प्रशस्तवर्णानामाशौचान्ते सपिण्डनम्, शूद्रस्याशौचमध्य इति कथमुचितं । नच वचनबलादुचित-म् । वचनस्यान्यतात्पर्य्यकत्वादिति । यद्वा द्वादशाहे अ-शौचान्ते सर्वेषां सापिण्डनं तदेव शूद्राणां मन्त्रवर्जमित्यर्थ इति युक्तमुत्पश्यामः । गालवः । 'सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चे-त्कृतम् । रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत्' । रौद्रमार्द्रा, मैत्रमनुराधा । अकृतसपिण्डनस्यैकोद्दिष्टं कृतसपिण्डनस्य पार्व-णरूपमाब्दिकं कार्य्यन्तत्रापि विशेषो गौतमेनोक्तः । 'अदैवं पा-र्वणश्राद्धं सोदकुम्भमधर्म्मकम् । कुर्यात्प्रत्याब्दिकाच्छ्राद्धात्सङ्क-ल्पविधिनान्वहम्' । अधर्म्मकं दातृभोक्त्रोः पुनर्भोजनादिधर्म्मर-हितम् । कार्ष्णाजिनिः किञ्चिद्विशेषमाह । 'मौञ्जीबन्धाद्विवाहा-च्च वर्षार्द्धं वर्षमेव च । पिण्डान् सपिण्डा नो दद्युस्सपिण्डीकरणा-दृते' । सपिण्डीकरणशब्दोऽत्र षोडशश्राद्धोपलक्षकः । स्मृतिसंग्रहे । 'विवाहोपनयादूर्द्धं वर्षं वर्षार्द्धमेव च । न कुर्य्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्तिलतर्पणम् । महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोर्मृतेऽहनि । कृ-तोद्वाहोपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः' । इति सपिण्डीकरणम् ॥

अथ सङ्कल्पश्राद्धम् । साङ्गपार्वणादिश्राद्धाकरणे आतुरत्वेनाशक्तस्त्यक्ताग्निश्च सङ्कल्पश्राद्धं कुर्य्यात् । स्मृतिसंग्रहे । 'अङ्गानि पितृयज्ञस्य यश्च कर्तुं न शक्नुयात् । सङ्कल्पश्राद्धमेवासौ कुर्य्यादर्घादिवर्ज्जितम्' । आदिशब्दादावाहनाद्युपग्रहः । तदाहापस्तम्बः । 'सङ्कल्पश्राद्धे आवाहनाग्नौ करणपिण्डस्वधावाचनानि वर्ज्जयेदिति । व्यासः । 'त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् । अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात्सङ्कल्प्य भोजयेत्' । त्यक्ताग्नेर्नास्तिकादिना उत्सृष्टाग्नेः ॥

अथ प्रसङ्गतः श्राद्धे ग्राह्याणि निषिद्धानि च द्रव्याण्युच्यन्ते ।

श्राद्धेद्रव्याणि

तत्र विष्णुः । 'शाकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मुद्गैर्गोधूमैश्च मासं प्रीयन्त'इति । अत्र मुद्गा हरिताः । तदुक्तं वायवीये । 'श्यामाका हस्तिनामानो वर्द्धितायज्ञनिस्सृताः । प्रसारिकाः प्रियङ्गुश्च मुद्गाश्च हरितास्तथा । एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां गुणैर्द्विज । कृष्णा माषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाःस्युर्यवशालयः । महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः । कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि' । प्रसारिका नीवारः । यवशालयो हैमन्तिकधान्यानि । सितानि शालिभेदा इति केचित् । महायवाः वेणुफलानि । व्रीहयश्च यवाश्च व्रीहियवाः । मधूलिका यवनालविशेषः । मकै इति लोके प्रसिद्धः । कृष्णा श्वेता लोहिता इति मधूलिकाविशेषणानीति कल्पतरुः । मधूलिका षाष्टिकेतिस्मृतिमञ्जरी, तन्न तस्यास्त्रिविधत्वाभावात् । तथा 'बिल्वामलकमृद्वीकपनसाम्रातदाडिमम् । भव्यपारेवताक्षोटखर्ज्जूराणां फलानि च' । भव्यपारेवतं कृतमालभेदः । 'कशेरुः कोविदारश्च तालकन्दस्तथाविसम् । तमालं शतकन्दं च तथा वै शीतकन्दकम्' । कोविदारः काञ्चनालसदृशः कन्दविशेषः । तालकन्दस्तालमूली । शतकन्दं शतावरी ।

शीतकन्दं शालूकम्। तथा च। 'कालेयं काल्कशाकं च श्रुतिपर्णं सुवर्चला। मांसं शाकन्दधि क्षीरं शस्तं वेत्राङ्कुरस्तथा'। कालेयादिकाः शाकभेदाः। 'कट्कसङ्कोचनी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च। अलाबुं ग्रीवकं चारुकर्कन्धूर्मधुसाह्वयम्'। मोचं कदलीफलम्। चार्विंतिकर्कन्धूविशेषणम्। तथा 'वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरूषकं। पिप्पली मरिचश्चैव पटोलं बृहतीफलं। एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च। नागराम्रातकं देयं दीर्घमूलकमेव च'।

अथ वर्ज्ज्यानि। तत्र शङ्खः। 'भूस्तृणं शिरसं शिग्रु पालक्यं मधुकं तथा। कूष्माण्डालाबुकोर्वारुकोविदारांश्च वर्ज्जयेत्'। ब्रह्माण्डपुराणे। 'द्विस्स्विन्नं परिदग्धं च तथैवास्नातृलोडितम्। शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यद्वाप्युपद्रुतम्। पिनाकमथितं चैव तथातिलवणं च यत्। सिद्धाःकृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः। राजमाषास्तथा चैव वर्ज्ज्याः सद्भिः प्रयत्नतः'। द्विस्स्विन्नं जीरकादिप्रक्षेपेण पुनः पक्वं शाकादि। येषु सिद्धेषु प्रत्यक्षलवणक्षेपः कृतस्ते तादृशाः। तथा। 'आविकं मार्ग्गमौष्ट्रं च सर्वमैकशफं तथा। माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्ज्यं विजानता। पिप्पलीं मरिचं चैव तथावै पिण्डमूलकम्। कृतं च विरसं सर्वं वंशाग्रं च विवर्ज्जयेत्। आदित्यपुराणे। 'मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्। श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवन्त्रपुसं तथा'। हिंगुनिषेधस्तु शाकद्रव्यविषयकः। हिंगुद्रव्येषु शाकेष्विति वर्ज्ज्यप्रकरणे व्यासोक्तेः। पिप्पलीमरीचयोः संस्कारद्रव्यत्वाच्छाकादिनिःक्षिप्तयोर्न निषेधः प्रत्यक्षयोस्तु निषेध इत्यविरोधः॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे।

श्राद्धविनिर्णयनामा समाप्तिमगात्सप्तमोद्धारः॥ ७॥

अथ शुद्धिसमुद्धारोऽष्टमः प्रस्तूयतेऽधुना ।

आशौचानिर्णय

तत्र शुद्धेरशौचाभावरूपत्वेनाशौचस्य विहितकर्मप्रतिबन्धकाधर्मरूपतया तत्प्रतियोगित्वेनाशौचं निरूप्यते ।

सूतकं मृतकं चेत्यशौचं द्विविधम् । प्रसवनिमित्तं सूतकं मरणनिमित्तं मृतकम् । जननाशौचमपि स्रावपातप्रसवरूपनिमित्तत्रयभेदात्त्रिविधम् । मासचतुष्टयाभ्यन्तरे गर्भच्युतिः स्रावः । पञ्चमषष्ठयोः पातः । सप्तमादिषु प्रसवः । तदुक्तं स्मृतिसङ्ग्रहे । 'आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः । अतऊर्द्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्'। तत्र मरीचिः । 'स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्ज्जनम् । पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम्' । मातुरिति विशेषोक्तेः स्रावे पितुर्नाशौचं । यथामासं यावन्तो गर्भमासा व्यतीतास्तावन्ति दिनानि । स्रावे स्नानमात्रं पितुः । स्नानमात्रमेव पुरुषस्येति वृद्धवसिष्ठवचनात् । गौतमः । संस्रावे गर्भस्य त्र्यहमिति । याज्ञवल्क्यः । 'गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्' । अत्र स्रावः पातः । यमः 'अजातदन्ते तनये मृते गर्भच्युते तथा । सपिण्डानान्तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकम्' । एतच्चागुणपित्रादिपरम् । 'सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति' इत्यपि पुराणवाक्यं मासचतुष्टयाभ्यन्तरे द्रवरूपगर्भपाते वेदितव्यम् । अत्र पारिजातकृतः—गर्भस्रावाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् 'गर्भस्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः । राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु । अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता' । उत्तमे विप्रे, अचिरे मासत्रयाभ्यन्तरे । राजन्ये तु चतूरात्रमित्याद्यविवक्षितार्थम्, 'पाते मातुर्यथा

मासम्' इति तेनैवाभिधानात्, अन्यथा स्ववचनविरोधापत्तिरिति। नच वाच्यं पाताशौचं सर्ववर्णसाधारणं स्रावाशौचे विशेषोऽस्त्विति। शूद्रस्य पाताशौचात्स्रावाशौचाधिक्यापत्तेः। तथाहि 'गर्भपाते पञ्चमे मासि मासतुल्यनिशागणनया शूद्रस्यापि पञ्चाहमाशौचं प्राप्तं स्रावेत्वष्टाहेन शुद्धिरुक्तेति शूद्रस्य स्रावाशौचाधिक्यमापतितम्। अतो राजन्ये चतूरात्रमित्यादेरविवक्षितार्थतैवोचिता। यद्वा गुणवदगुणवद्विषयत्वेन वा न्यूनाधिककालव्यवस्था कल्पनीयेत्याहुस्तत्तुच्छम् निर्णयामृतकृतो मन्यन्ते। तथाहि अचिरेतूत्तमे त्रय इति ब्राह्मणविषये मासत्रयाभ्यन्तरे गर्भस्रावे दिनत्रयमशौचमुक्तं तत्प्रसङ्गात् 'आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः। तस्य त्रिरात्रमाशौचमित्यादिविषये यत्र ब्राह्मणस्य त्रिरात्राशौचं तत्र क्षत्रियादेश्चतूरात्रादिकमिति वाक्यशेषेण परिभाषाकृता। इयं परिभाषा गर्भस्रावेपि मा प्रसाङ्क्षीदिति 'स्रावेमातुस्त्रिरात्रं स्यात्' इति मरीचेरेव वाक्यान्तरप्रारम्भः। अन्यथा पुनरुक्तत्वेन व्यर्थत्वात् वाक्यान्तरमनारम्भणीयमेव स्यादिति। ऋष्यशृङ्गः 'यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रदृश्यते। तत्र शूद्रेद्वादशाहं षण्नव क्षत्रवैश्ययोः'। इदमनापद्विषयमगुणविषयं वा, मरीचिना यच्चतुः पञ्चाष्टाहमुक्तं तद्गुणवद्विषयमापद्विषयं वा वेदितव्यमिति। सप्तममासादौ दशाहादिकं यथावर्णं संपूर्णमाशौचमिति परिच्छेदः। विशेषमाह सम्वर्त्तः। 'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलस्य विधीयते। माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः'। अङ्गिराः। 'सूतके सूतिकावर्जमङ्गस्पर्शो न दुष्यति। पैठीनसिः। 'सूतिकां पुत्रजननीं विंशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्माणि कारयेत मासेन स्त्रीजननीमिति'। जननाशौचे प्रथमषष्ठदशमादिवसेषु दानप्रतिग्रहाधिकारोस्ति। तदाह व्यासः। 'सूतिकावासनिलया जन्मदा नामदेवता। तासां यागनिमित्तातु शुद्धिर्जन्म-

नि कीर्त्तिता। प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा। त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि'। वृद्धयाज्ञवल्क्यः। 'तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत्। भक्षयित्वा तु तन् मोहाद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्'। मार्कण्डेयः 'रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र प्रयत्नतः। रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः। पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः। रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतकम्।

मरणाशौच-निर्णय

अथ मृते शावाशौचम्। वृहन्मनुः। 'दशाहाभ्यन्तरेबाले प्रमीते तस्य बान्धवैः। शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते'। अत्र मृतजाते जातस्य नाभिच्छेदादूर्द्ध्वं मरणे च सपिण्डानां मरणाशौचं सद्योऽप्यपैति, जन्माशौचं संपूर्णमित्यर्थः। स्मृत्यर्थसारे नाभिच्छेदादूर्द्ध्वं शिशुमरणे निष्प्राणनिष्क्रमणेच जनननिमित्ताशौचं कृत्स्नं यथावर्णं सर्वेषां सपिण्डानामस्त्येव मरणनिमित्ते सद्यः शुद्धिरिति। 'गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत्'। अत्र सर्वत्र दशाहपदन्तत्तद्वर्णाशौचोपलक्षकम्। तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे। अन्तर्दशाहोपरतस्य सूतकाहोभिरेवाशौचमिति। जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहमाशौचमिति। जातमृते नाभिच्छेदादूर्द्ध्वं मृते। तदाह जैमिनिः। 'यावन्नछिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम्। छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते'। वृहस्पतिः 'जातमृते मृतजाते कुलस्य सद्यः शौचमिति, इदं मरणनिमित्ताशौचविषयम्। वृहन्मनुः 'जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु। सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्'। यदि मृतो नाभिच्छेदात्पूर्वं यदि मृत इत्यर्थः। सूतकं जनननिमित्तकमाशौचम्। स्मृत्यन्तरेपि 'जीवन् जातोयदि प्रेयात् सद्य एव विशुद्ध्यति'। एतच्छावाशौचाभिप्रायम्। शङ्खः। प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिरिति। एतत्पितृमातृव्यतिरिक्तविषयम्। तयोस्तुत्रिरात्रम्। तदाह कश्यपः। 'बालानामजा-

तदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति । तथा 'बैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्'। मातापित्रोरुपनयनपर्य्यन्तं त्रिरात्रमेवेति । 'अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा । सपिण्डानां तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकम्' । सपिण्डानां तु नामकरणानन्तरमग्निदानादिसंस्कारे कृते एकरात्रम्, अकृते सद्यः शुद्धिरिति भावः । तदाह याज्ञवल्क्यः । 'आदन्तजननात्सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता । त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम्'। अत्र दन्तजननादयस्तत्तत्कालोपलक्षका इति । 'नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सति' । अत्रोदकक्रियेत्यग्निदानस्याप्युपलक्षकम् । उदकक्रियाया अग्निदानपूर्वकत्वात् । अत्र संस्कारः पक्षेऽपि तूष्णीमेव । तदाह लौगाक्षिः । 'तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च' । संस्काराकरणपक्षे निखननमेव । तदुक्तम् । 'ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्भुवि । यमगाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्'। प्रथमवर्षे अकृतचूडस्याप्यग्निसंस्कारे कृते अहोरात्रम् । तदाह विष्णुः 'दन्तजातेऽप्यकृतचूडेत्वहोरात्रेण शुद्धिरिति । वसिष्ठः । 'ऊनद्विवार्षिके प्रेते गर्भपतनेवा सपिण्डानां त्रिरात्रमेवेति । प्रथमवर्षे कृतचूडस्य त्रिरात्रमेवेत्यर्थः, चूडानन्तरमग्निसंस्कारस्यावश्यकत्वात् । वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि त्रिरात्रमाशौचम् । 'नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया' इति मनुस्मरणात् । मनुना न्यूनत्रिवर्षसंस्कारनिषेधेन त्रिवर्षादूर्द्ध्वं तदभ्यनुज्ञानादिति । कन्याया विशेषमाहापस्तम्बः । 'अकृतचूडायाङ्कन्यायां सद्यःशुद्धिरिति । कृतचूडानामपि वाग्दानात्पूर्वमेकाहेन शुद्धिरिति। तदाह याज्ञवल्क्यः । 'अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम्' । अदत्ता वाग्दानरहिता । कन्यानामाशौचे त्रैपुरुषमेवसापिण्ड्यम् । तदाहवसिष्ठः । 'अदत्तानां तु स्त्रीणान्त्रिपुरुषीविज्ञायते' इति । मरीचिः । 'वारिपूर्वं प्रदत्ता तु यानैव प्रतिपा-

दिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्' । उभयोः पितृमातृकुलयोः । विवाहानन्तरं विशेषमाह विष्णुः । 'संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रन्त्रिरात्रं च' इति । एकरात्रं प्रसवे त्रिरात्रं मरणे चेत्यर्थः । अङ्गिराः 'अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रात् तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्नोविधीयते' । इदं वयोऽवस्थाशौचं सर्ववर्णसाधारणम् । कन्यासु अह्नः शुद्धिः चूडातो वाग्दानपर्यन्तमेकाहाशौच मित्यर्थः । 'आजन्मनस्तु चूडान्तं यदि कन्या विपद्यते । सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेष्वयं विधिः । ततोवाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव तु' इति वचनात् । इति वयोऽवस्थाशौचम् ॥

संस्कारानन्तरम् अथ कृतसंस्काराणां पूर्णाशौचमुच्यते । हारीतः । 'आमौञ्जीबन्धनाद्विप्रः क्षत्रियस्त्वाधनुर्ग्रहात् । आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रस्त्वावस्त्रयुग्ग्रहात्' । अत्रमौञ्जीबन्धनादिपर्य्यन्तं विप्रादिरसंस्कृतो भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं संस्कृतः । संस्कारानन्तरं सर्वेषां पूर्णाशौचमिति भावः । निर्हरणमाहमनुः । 'दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोग्यं द्विजन्मनः' । याज्ञवल्क्यः । 'आचार्य्यपित्रुपाध्यायान् निर्हृत्यापि व्रती व्रती । स कटान्नं नचाश्नीयान्नच तैः सह संवसेत्' । सब्रह्मचारी, सकटान्नमशौचान्नम् । व्रती व्रत्येव ब्रह्मचर्यव्रतान्न भ्रस्यत इत्यर्थः । मातापितृव्यतिरिक्तविषये स एवाह 'न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता नच' । उदकमिति पिण्डदानाद्युपलक्षणम् । मनुः । 'आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्यसमापनात् । समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' । आदिष्टी ब्रह्मचारी । वृद्धमनुः । 'क्लीबाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विधर्मिणः । गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चापि योषितः' । अज्ञातिसंस्कारे शौनकेन विशेषउक्तः । 'अज्ञातिदाहे प्रथमे तृतीये षट्पट् प्रदद्यादुदकादि-

पिण्डान् ॥ अष्टौ द्वितीयेऽहनि पञ्च पञ्च श्राद्धं चतुर्थे दिवसे च कुर्य्यात्" इति ॥ याज्ञवल्क्यः— " पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः । सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः" ॥ आमामशौचोदकपिण्डादि न विधेयमित्यर्थः ॥ यद्वा पाखण्डिनो वेदबाह्या, अनाश्रिता अनाश्रमिणः, स्तेनाः स्वर्णहारिणः ॥ अत्र स्तेनपदं पतितमात्रोपलक्षकमिति ॥ अङ्गिराः— " चाण्डालादुदकात्सर्प्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च यदेतेभ्यः प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति" ॥ मनुः— " वृथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् । आत्मनस्त्यागिनां चैव निवापो न विधीयते " ॥ निवापः श्राद्धतर्पणम् । गौतमः— "प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छतामिति" ॥ इच्छतां कामत आत्मत्यागिनामित्यर्थः ॥ मिताक्षरा " आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां नच क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं मतम् " ॥ षट्त्रिंशन्मते " गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैवच । ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्कार्य्यं सर्वमेवौर्द्ध्वदेहिकम् " ॥ वृद्धयाज्ञवल्क्यः—'नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः । तेन तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीन्मनुः' ॥ साग्नेर्दुर्मरणे विशेषमाहाङ्गिराः— " वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथामृते " ॥ पराशरः— " चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हतो यदि । आहिताग्निस्तु यो विप्रो विशेषादात्मघातकः । दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।

१ प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । उद्बन्धनं गलपाशादि, गिरिशिखराद्युच्चप्रदेशादवपात प्रपतनं । अत्र चेच्छतामिति विशेषणोपादानात्प्रमादकृते दोषो नास्तीत्यवगन्तव्यम् ॥

दग्ध्वास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः। स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेनम्पुनर्दहेत्" ॥ आम्नाये– "कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कटम्। रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति"। अकृतप्रायश्चित्तानां स्नेहेनौर्ध्वदैहिकं कृत्वा प्रायश्चिती-भवतीत्यर्थः॥ संवर्त्तः– "एषामन्यतमं प्रेतं यो दहेत वहेत वा। कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्॥ यदि कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः। तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया"॥ 'वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः।तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्'। सर्पहते तु विशेषः स्मृत्यर्थसारे प्रोक्तः—तस्य नागव्रतं कार्यम्। नागपञ्चम्यामुपवासः कर्तव्यः। यद्वा चतुर्थ्यामेकभक्तं पञ्चम्यां नक्तं कुर्यात्।दारुमयं मृण्मयं वा नागं पञ्चफणं कृत्वा गन्धैः करवीरैःसितपत्रैर्जातीकुसुमैरनन्तं वासुकिं शेषपद्मं कर्कोटकं अश्वतरं धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालिकं कपिलं च पञ्चम्यां संपूज्य पश्चाद्ब्राह्मणान् घृतपायसमोदकैर्भोजयेत्। संवत्सरान्ते चैव हि महाब्राह्मण-भोजनम्। सौवर्णनागदानं च कुर्यादिति। भविष्यपुराणे "सुवर्णतारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम्। व्यासाय दत्वा विधिवत्पितुरानन्त्यमाप्नुयात्। नारायणबलिश्च स्मृत्यर्थसार एवं प्रोक्तः। कस्यां चिच्छुक्लैकादश्यां विष्णुं वैवस्वतं च यथावदभ्यर्च्य तत्समीपे मधुघृताप्लुतान् दधिपिण्डान् विष्णुरूपेण प्रेतमनुस्मरन् प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्य्य दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणामुखो दत्वा गन्धाद्यैरभ्यर्च्य पिण्डप्रवहणान्तं कृत्वा नद्यादौ प्रक्षिपेत् न पत्न्यादिभ्यो दद्यात्। ततस्तस्यामेव रात्र्यामयुग्मान्ब्राह्मणानामन्त्र्योपोषितः श्वोभूते मध्यान्हे विष्णुमभ्यर्च्यैकोद्दिष्टविधिना

ब्राह्मणपादप्रक्षालनादितृप्तिप्रश्नान्तं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञवदुल्लेखनाद्यवनेजनान्तं कृत्वा विष्णवे ब्राह्मणसमाय ? यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान् दत्वा नामगोत्रसहितं प्रेतं संस्मृत्य विष्णोर्नामसङ्कीर्त्य पञ्चमं पिण्डं दद्यात्। ततोविप्रानाचान्तान् दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं ब्राह्मणं प्रेतबुद्ध्या संस्मरन् गोभूहिरण्यादिभिरतिशयेन सन्तोष्य पवित्रपाणिभिर्विप्रैः प्रेताय तिलसहितमुदकं दापयित्वा स्वजनैः सह भुञ्जीतेति ॥

अन्वारोहणे विशेषमाह स्मृत्यर्थसारः । सहदहने तु पिण्डश्राद्धादौ पाकैक्यं कालैक्यं च भवतीति । विकल्पमाह विष्णुः । ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वेति । हारीतः “ मातृकं पैत्रिकं चैव यत्र कन्या प्रदीयते । कुलत्रयं सा पुनाति भर्त्तारं यानुगच्छति ’ । शङ्खाङ्गिरसौ ‘तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे। तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्त्तारं यानुगच्छति । व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बलात् । तद्वद्भर्त्तारमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते । तत्र सा भर्त्तृपरमा स्तूयमानाप्सरोगणैः । क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दशेति । हारीतः “मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् । साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते । यावच्चाग्नौ मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावन्न मुच्यते साहि स्त्री शरीरात् कथञ्चन’ । तथा ‘ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नोवा गुरुघ्नो वा भवेत्पतिः । पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या’ । उशनाः “पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति। अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोयं परःस्मृतः“। ब्राह्मण्याः पृथक्चित्यारोहणनिषेधो नत्वन्वारोहणनिषेध इतिविभाव्यम् । यत्तु ‘मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात्।न स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् । सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं

स्त्रिया पतिनासहगमनम् ।

नयेत् " इति वचनं तदपिपृथक् चित्यारोहणपरम् । यदपि—देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्, इत्यादिवचनं पृथक्चित्यारोहणविधायकं तदपि क्षत्रियादिविषयमवसेयम् । अन्वारोहणं तु सर्वासां स्त्रीणामगर्भिणीनामबालापत्यानामाचाण्डालं साधारणोधर्मः । 'कुर्यादनुमृतिं साध्वी सर्ववर्णस्य सुन्दरि । स्तनन्धयशिशुर्भद्रे नानुयायाच्च गर्भिणी, इति गौरीं प्रति शङ्करवचनात् । " चितिभ्रष्टा च या नारी मोहाद्विचलिता तु या । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमन्यथा निन्दिता भवेदिति ॥

अथ सपिण्डनिर्हरणे विशेषमाह मनुः " असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् । विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् । यद्यन्नमत्ति तेषां वै दशाहेनैव शुद्ध्यति । अनदन्नन्नमह्नैव नचैतस्मिन् गृहे वसेत्' । एतत्सजातीयविषयं । विजातीये विशेषमाह गौतमः " अवरश्चेद्वरं वर्णमुपस्पृशेत् वरो वाप्यवरं तच्छावोक्तं तस्याशौचम्' इति । ब्राह्मे "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन । कामान्मोहाद्भयाल्लोभात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् । पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शूद्रयोनयः । पुरोहितोऽनपत्ये च मृते मन्त्रीच राजनि । मृते राज्ञः सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः । मन्त्री वा तदशौचन्तु तीर्त्वा पश्चात्करोति सः' । अनाथप्रेतनिर्हरणे पराशरः " अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये दहन्ति वहन्ति च । पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभन्तिते । न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम् । जलावगाहनात् तेषां सद्यःशौचं विधीयते" । विधवापुत्रे विशेषमाह मरीचिः "स्वगोत्रे वान्यगोत्रे वा योभवेद्विधवासुतः । पिण्डश्राद्धविधानं च क्षेत्रिणे प्राक् स निर्वपेत् । बीजिने तु ततः पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत्कचित् । बीजिने द-

श्वशुरादौ च मृते पश्चात्प्रदीयते'। एतत्तु नियोगोत्पन्नविषयम्। अनियोगोत्पन्ने नारदः "जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा। अरिक्थभाजस्ते सर्वे वीजिनामेव ते सुताः। दद्युस्ते वीजिने पिण्डं माताचेच्छुल्कतो धृता। अशुल्कोपनतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते'। शुल्कपणः प्रथमौर्द्धदेहिकं ज्येष्ठपुत्र एव कुर्यात्। इत्याहमरीचिः 'सर्वैरनुमतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम्। द्रव्येन चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेत्'। विभक्तद्रव्येष्वपिज्येष्ठेनैव कार्यमित्याह मिताक्षरा "नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश। एकेनैवतु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि'। एकेन मुख्येन ज्येष्ठेनेति यावत्। स्मृत्यर्थसारेपि "अनेकपुत्रत्वे इतरानुमतो ज्येष्ठ एव दद्यात्। द्रव्येन विभक्तो वा अविभक्तोवेति। संस्कारविधिस्तु शाखाभेदेन भिन्नत्वान्नोक्तः। स्वस्वगृह्य एव ग्राह्य इति। दाहमन्त्रस्तु " कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता। मृत्युकालवशं प्राप्तं नरं पञ्चत्वमागतम्। कामक्रोधसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम्। दहेयं सर्वगात्रेषु दिव्यान् लोकान् स गच्छतु" रात्रिमृतस्य रात्रावेवदाहः कार्यो वपनन्तु प्रातरित्युक्तं स्मृतिसंग्रहे। 'रात्रौ दग्ध्वातु पिण्डान्तं कृत्वा वपनवर्जितम्। वपनं नेष्यते रात्रौ श्वस्तदा वपनक्रिया'। निगमवचनम्। "सन्ध्यायां च तथा रात्रौ दाहं पाथेयकर्मच। नवश्राद्धं च नोकुर्यात्कृतं निष्फलतां व्रजेदिति'। इदं तु दिनमृतस्यालस्यादिना रात्रौ दाहो न कार्य इत्येवं परम्। 'द्वितीये ऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः। तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वाप्रदानतः'। द्वितीयाहादिविकल्पाः पूर्वत्रासम्भवे उत्तरत्र कर्तव्यमित्येवंपरा इति।

सूतकान्ते तु सूतकनिवृत्यर्थकं वपनं कुर्यात्। तदाह-
वपन-विचार देवलः "दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्वहिश्चरेत्। तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च'। द-

शमेऽहनीति सूतकान्तोपलक्षणम् । केशश्मश्र्वादित्यागस्य सूतकान्तकर्त्तव्यवस्त्रत्यागसाहचर्यात्सूतकान्त एव कर्त्तव्यत्वं प्रतीयते । वाससां च सूतकान्ते त्यागः स्मृत्यन्तरे प्रोक्तः "अन्तेच वाससां त्याग' इति । वपनं केषामित्याकाङ्क्षायामाहापस्तम्बः "अनुभाविनां परिवापनमिति । अनु पश्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनः कनिष्ठाः । नच लक्षणया अनुभाविपदं पुत्रपरमेवास्तु पुत्रस्यैव वपनेऽधिकारात् । तदुक्तम् " गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् " । सप्तस्वेव वपनमुक्तमतः कथम् ज्येष्ठमात्रे मृते कनिष्ठस्य वपनमुचितमितिवाच्यम् । सप्तस्वपि वपनं नतु सप्तस्वेव वपनमित्यर्थो हि सम्भवति । नच सप्तस्वित्यधिकसंख्याव्यवच्छेदपरं विरोधात् । सन्ति हि संन्यासे प्रायश्चित्तविशेषे प्रयागादौ च वपनविधायकवाक्यानि तान्यप्रमाणानि स्युः । तथाहि " शिखासूत्ररहितस्य प्रव्रज्या श्रुतावुक्ता । मिताक्षरायां च महापातकिनो गोवधिनोऽवकीर्णिनश्च प्रायश्चित्ते वपनमुक्तम् । उदाहृतं च " विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् । ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिन' इति । प्रयागवपनविधायकं वचनम् ।"किङ्गयापिण्डदानेन काश्यां वा मरणेन किम् । किङ्कुरुक्षेत्रदानेन प्रयागवपनं यदि"इति। नच भास्करक्षेत्रे प्रयाग इत्यर्थस्तेन प्रयागवपनमपि सप्तान्तर्गतमेवेति वाच्यम् । भास्करक्षेत्रे सूर्यक्षेत्र इत्यर्थः । अत एव पुरुषोत्तमक्षेत्रस्थमार्कण्डेयह्रदे सूर्यक्षेत्रतया कोणार्के च शिष्टा वपनं कारयन्ति । अतिप्रसङ्गभिया भास्करक्षेत्रपदं योगरूढमस्तु यथा तत्र प्रजापतिक्षेत्रपदम् । किञ्च–प्रयागस्य भास्करक्षेत्रत्वे मानाभावः। नहि प्रयागस्य भास्करक्षेत्रत्वप्रतिपादकं पुराणादिकं श्रूयते। श्रूयते च प्रजापतिक्षेत्रत्वप्रतिपादकं ब्रह्मपुराणादिकं 'एतत्प्रजापति-

क्षेत्रं सर्वकामफलप्रदम्' इति । अपिच कुरुक्षेत्रादिव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु तीर्थेषु वपनविधानान्न सप्तस्वितिनियमः । नच तत्रापि सर्वतीर्थपदं प्रयागपरम् 'एवं कुरुष्वकौन्तेय सर्वतीर्थाभिषेचनम्' इति वचनमत्र प्रमाणमितिचेद् भ्रान्तोसि । नह्यनेन वचनेन सर्वतीर्थपदस्य प्रयागमात्रवाचकत्वं प्रतिपाद्यते शक्तिग्राहकत्वाभावादस्य, नच प्रकरणात्तथा बुद्ध्यामहे । अत्रहीदं तात्पर्यं पुराणस्य, अत्र प्रयागे सर्वाणि तीर्थानि सन्तीत्युक्तं । तेषां तीर्थानां नामानि चोक्तानि । तत्र तत्र स्नानं कुरुष्वेति पृथक्पृथगुक्तं पश्चादुपसंहृतम् 'एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतीर्थाभिषेचनमिति । किञ्च । सर्वतीर्थपदस्य प्रयागे शक्तिर्योगो वा । नाद्यः मानाभावात् । नहि कोषव्याकरणं तादृगस्तीति । नद्वितीयः गङ्गादावपि सर्वतीर्थत्वसम्भवात् । सर्वतीर्थमयी गङ्गेत्यादिवचनात् । नच सर्वतीर्थमुण्डनविधायकवाक्यस्यानुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापतितम् । नहि स्वदेशीयनद्यादौ शिवालयादौ तुलसीमूलादौ तीर्थेपि वपनं कारयन्ति शिष्टा इति वाच्यम् । यदेव प्रधानतीर्थमयोऽध्यादिकमुद्दिश्य यात्रा विहिता तत्रैव वपनौचित्यादन्यथा तीर्थमात्रश्राद्धविधायकवचनस्याप्यननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तिरिति ध्येयम् । अपिच सर्वतीर्थपदस्य प्रयागपरत्वे बहुवचनवैयर्थ्यम् । नच ग्रहं संमार्ष्टीतिवदविवक्षितार्थम् । तत्र ग्रहत्वेन सामान्येन बहूनां सङ्कोचित्वात् । अत्रह्येकस्मिन्बहुवचनवैयर्थ्यादेवग्रहदृष्टान्तवैषम्यम् । सर्वाणि तीर्थान्यस्मिन्नितिव्युत्पत्त्या बहुव्रीहिकरणे निषादस्थपत्यधिकरणविरोधश्च । सर्वतीर्थपदस्य प्रयागमात्रपरत्वेतीर्थान्तरे प्रसक्त्यभावः । नचेष्टापत्तिः 'मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयंविधिः । वर्जयित्वाकुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करङ्गयामिति वचनेन कुरुक्षेत्रादिवर्जनानुपपत्तेः प्रसक्त्यभावा-

१ मुण्डनञ्चोपवासश्चसर्वतीर्थेष्वयं विधिरित्यग्रिमश्लोकाशयः

दिति, न चाप्रसक्तमप्यत्यन्ताप्राशस्त्याय निषिध्यते अयज्ञियामाषा इति श्रुत्या माषवदिति वाच्यम् । वैषम्यात् । तत्र हि मौद्गश्चरुर्भवतीति श्रुत्या मुद्गानां विशेषविधानेपि प्रतिनिधित्वेन माषे प्रसक्तेः तदुक्तम् 'यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यन्तदनुकारि चेत्यादि। प्रकृते न तथेति वैषम्यम्। गङ्गामुण्डनस्य प्रयागावच्छिन्नगङ्गापरत्वकल्पनमपि कल्पनमेव। वर्जयित्वा गयां गङ्गामिति वाक्यस्य मैथिलनिबन्धं विहाय निबन्धान्तरेष्वदर्शनादिति। समावर्त्तनानन्तरं गृहस्थस्य केशवपनं नित्यप्राप्तमेव निषिद्धतिथिनक्षत्रादि विहाय। तदाह मनुः 'क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शुक्लाम्बरश्शुचिः। न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति। याज्ञवल्क्योपि 'शुक्लाम्बरधरोनीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः। न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा नचास्थित' इति। नच क्लृप्तेतिपदेन केशानां कर्त्तनं नीचीकरणमेव तदोचितमिति वाच्यम् । श्मश्रुणोप्यवपनापत्तेः। नहीदृशं वाक्यमस्ति केशान्कर्त्तयेत् श्मश्रूणि वापयेत् इति । नच 'गङ्गायां भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगतः। कचानां वपनं कार्यं वृथा न विकचो भवेदिति वाचस्पतिमिश्रोदाहृतवचनेन विरोध इति। वृथा ज्ञानं विना न विकचो भवेत् न संन्यासी भवेदित्यर्थात् । 'वृथाजटी वृथामुण्डी वृथानग्नश्च यो द्विजः। ते वै नग्नादयः श्राद्धे निषिद्धाः'। ज्ञानं विना जटाधारी वृथाजटीत्यादि स्वयमूह्यम्। नच गङ्गायां भास्करक्षेत्रे पितृमातृवियोगत इति स्थानचतुष्टये मुण्डनं योन कारयति स एव वृथाविकच इति वाच्यम् । आधानसोमपानमुण्डनेपि वृथाविकचत्वापत्तेः । एतस्य वाक्यस्योपलक्षणपरत्वे स्नातकोक्तमुण्डनेपि न वृथामुण्डित्वापत्तिरिति प्रकृतमनुसरामः ।

अशौचे सपिण्डानां नियमानाह मनुः 'अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहम् । मांसाशनञ्च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ । गौतमः 'अधः शय्यासनिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे ।

याज्ञवल्क्यः 'क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक्' क्रीतलब्धाशननियमोदिनत्रयमेवेति । तदाहवाशिष्ठः 'ऽयहमनश्नन्त-आसीरन् क्रीतोत्पन्नेनवा वर्त्तरन्' ऽयहमनश्नन्त इति क्रीत-लब्धान्नाभावे बोध्यम् । रजस्वलायाः सूतिकायाश्च मृतायाःशुद्धिं कृत्वा दाहादि कुर्य्यात् । शुद्धिमाहमिताक्षरा 'सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिका' इति प्रश्ने उत्तरम् । कुम्भे सलिलमादाय पञ्-चगव्यं तथैव च । पुण्यर्ग्भिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि । पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् । वस्त्रेणान्तारितां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्' । वाचा ब्राह्मणवचनेन । उशनाः 'ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा । चतुर्थेहनि सम्प्राप्ते स्पृशेत्साऽनातुरां स्त्रियम् । सा सचैलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः । अन्ते च वाससां त्यागात्ततः शुद्धा भवेत्तु सा । दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति' । मनुः 'शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला । दैवे कर्माणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति । पञ्चमेहनीति रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणम् । यदाहात्रिः 'रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न गच्छति । एकोन विंशतेरर्वागेकाहं स्यात्ततोद्व्यहम् । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशु-चिर्भवेत् । यत्तु क्वचित् 'चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यत' । इति तत्स्नानदिनप्रभृतिदिनगणनाभिप्रायम् ।

अथर्क्षपञ्चकमृतदाहविधिः गारुडे 'आदौकृत्वा धनिष्ठार्द्धमे-तन्नक्षत्रपञ्चकम् । रेवत्यन्तं सदा दूष्यमशुभं मरणे भवेत् । दाहस्तत्र न कर्त्तव्यः कृतेऽन्यमरणं भवेत् । न जलं दीयते तेषु अशुभं सर्वदा भवेत् । पञ्चकानन्तरं कार्यं कर्त्तव्यं सर्वमन्यथा । पुत्राणां गोत्रिणां तस्य

सन्तापोह्युपजायते । गृहहानिर्भवेत्तस्य ऋक्षेष्वेषु मृतस्तु यः । अथवा ऋक्षमध्येपि दाहस्तु विधिपूर्वकः । क्रियते मानुषाणां तु सद्य आहुतिकारणात् । प्रियैर्नियमतः कार्यो मन्त्रैस्तु विधिपूर्वकम् । शवस्य तु समीपेषु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्ततः । दर्भमय्याश्च चत्वार ऋक्षमन्त्राभिमन्त्रिताः । ततोदाहः प्रकर्त्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह । सूतकान्ते तदा पुत्रैः कार्यं शान्तिकपौष्टिकम् । पञ्चकेषु मृतो योसौ न गतिं लभते नरः । तिलानि च हिरण्यं च तदुद्देश्ये घृतं क्षिपेत् । विप्राणां दीयते दान सर्वविघ्नविनाशनम् ।

अथ स्वाशौचान्तिमभागे गते अशौचिनोऽङ्गस्पर्शो भवति । तदाहदेवलः । 'दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् । अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्वदर्शिनः । स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः । शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदनादिति ।

अथ वर्णभेदाशौचम् । ब्राह्मे ' शुद्ध्येद्विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्ध्यति ' । ब्राह्मणविषये मनुः ' दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेप्येवमेवं स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् । महागुरौ विशेषमाहाश्वलायनः 'द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने न कुर्वीरन्निति । महागुरुस्वरूपं स एवाह 'पुत्रानुत्पाद्यार्थं ग्राहयित्वा वृत्तिं यो विदधाति स महागुरुरिति । क्षत्रादिविषये याज्ञवल्क्यः 'क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु । त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धंन्यायवर्त्तिनः । स्वधर्मरतस्य क्षत्रस्य विशः शूद्रस्यचेत्यर्थः न्यायवर्त्तित्वं सर्वेषामर्द्धाशौचनिमित्तं नतु सन्निहितत्वाच्छूद्रस्यैवेति भ्रमः कार्यः । निर्णयामृतकृतस्तु भ्रमाच्छूद्रमात्रपरतया व्याचक्षिरे । मनुः 'विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्ट्वाक्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः । कृतक्रियः शौचानन्तरं कृतस्ना

नादिः । कश्यपः 'रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके । पूर्वमेवदिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः । उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याइस्तस्य शर्वरी । अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतके तु विधीयते' । अर्द्धरात्रपदं प्रथमभागद्वयपरम् । तदुत्तरमुत्तरदिनगणनेत्यर्थः । सूतके अशौचे । 'नक्तं कुर्यात्त्रिभागं तु द्वौभागौ पूर्व एवतु । उत्तरोंऽशः प्रभातेन युज्यते मृतसूतके । तथा 'निशाभागत्रयं कुर्याद्द्वौभागौ पूर्ववासरे । शेषं परदिनं ज्ञेयं स्थालीपाकमृते क्रतौ' । यावन्नोदयते रविरित्यापि निशातृतीयभागाभिप्रायम् । दशप्रकारमशौचमाह दक्षः 'सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा । षड्दशद्वादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च । मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षास्तु सूतकम्' ॥तत्र सद्यःशौचिनो दर्शयति । याज्ञवल्क्यः 'ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् । सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा । दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे राष्ट्रविप्लवे। आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते' । दीक्षितानां यज्ञप्रवृत्तानामेव सद्यःशुद्धिः । तदुक्तं याज्ञियं कर्म कुर्वतामिति । सत्रिपदेनान्नमत्रिणो ग्राह्याः। तदन्येषां याज्ञिकानां दीक्षितपदेन च प्राप्तेः। व्रतिनः कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः, संग्रामे सग्रामोद्यतकरस्य राज्ञः सन्नाहविधौ प्रास्थानिकहोमादौ, कष्टायामापदि व्याध्याद्यभिभुतस्य दुरितसमनार्थे कर्मणि, संकुचितवृत्तेः क्षुत्परिम्लानमातापित्राद्यवश्यपोष्यवर्गस्य भरणोपयोगिनि प्रतिग्रहे वा । अश्वस्तानिकस्य वा प्रतिग्रहे । न विद्यते श्वस्तनं भक्ष्यं यस्य स अश्वस्तानिक इति । यस्त्वेकाहपर्याप्तधनसञ्चयवांस्तस्यैकाहः, यस्त्र्यहोपभोग्यधनसञ्चयी तस्य त्र्यहः, यश्चतुरहार्थसञ्चितधनकुम्भीधान्यस्तस्य चतुरहः । कुसूलधान्यस्य दशाह इति स्मृत्यन्तरे 'नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु । प्रवृत्ते

अशौचापवाद ।

कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने। गृहीतनियमस्यापि न स्याद-न्यस्य कस्य चित्' । सद्यःशुद्धिरिति शेषः । तथा "निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि । निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायाद्वि-रतस्यच । अग्रे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित्' । मरणा-न्तिकमशौचमाहदक्षः । "अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चादत्वा जप्त्वा च खादति । एवं विधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत । व्याधि-तस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्री-जितस्य विशेषतः । व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः । श्रद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत्' । व्याधितस्य असाध्य-व्याधिमतः । कदर्यलक्षणमाह स एव । "आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् । लोभाद्यः प्रचिनोत्यर्थान् स कदर्य उदाहृतः' । क्रियाहीनस्य नित्यकर्मत्यागिनः । न पठति न शृणोति स मूर्ख-स्तस्य । स्त्रीजितस्य स्त्रीवशतया मात्रादित्यागिनः । व्यसनासक्त-चित्तस्य द्यूतमृगयाद्यासङ्गेन सत्कर्मत्यागिनः । पराधीनस्य परसे-वया नित्यकर्मकरणे निरवकाशस्य । साग्नेर्निरग्नेश्चाशौचाव-धिमाह । पैठीनसिः 'अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचादि द्विजातिषु । दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते तथा'। तथा 'दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिकोविधिः । मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य ना-ग्निना' । अनुलोमक्षत्राद्यशौचे विप्रस्य विशेषमाह बौधायनः 'क्षत्रविट्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः । तेषामशौचं विप्रस्य दशाहाच्च विशिष्यते' । हारीतः 'दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्महान्योः स्वयोनिषु। षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु' । एतदापद्विषयम् । क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्रत्रिरा-त्राभ्यां, वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्रात्रेण शुद्धिरित्यपि प्राग्वत् ।

---

१ जन्ममरणयोरित्यर्थः । २ हारीतवचनमितिभाव ।

विलोमजेषु विशेषमाहापस्तम्बः । "क्षत्रविट्शूद्रजातीनां जाते मृतकसूतके। तेषां च पैतृकं शौचं विभक्तानां तु मातृकम्" । हीनवर्णानामुत्कृष्टेषु सपिण्डेषु जातेषु मृतेषु चाविभक्तेषु स्वतो विभक्तेषु च मातृतोऽशौचकल्पनेत्यर्थः। यदपि 'शौचाशौचे प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्कराः' इति मैथिलनिबन्धीयं वाक्यं तदपि शूद्रजेषूत्कृष्टेष्वपि विभक्तेषु बोध्यम् । विजातीयानां सापिण्ड्यं तु त्रैपुरुषमेव। तदुक्तम् 'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः भवन्त्येते पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु' । पृथग्जना भिन्नजातीयाः । इति सङ्कराशौचम् । मनुः 'उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः' । यज्ञः पिण्डदानादिरूपः सन्तिष्ठते समाप्तो भवति । तथा 'पिण्डाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च । गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः' । सद्य-इत्यनुवर्त्तते । पिण्डोऽशस्त्रकलहः । ननु पार्थिवेच्छया कथं शौचाशौचे, इत्थं यतोमनुरेवाह । 'सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च । अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' । स्मृत्यर्थसारेपि 'स्त्रीविप्रार्थे गवार्थे च संग्रामे विद्युताच्च हतानां सपिण्डानां नाशौचमिति। यत्तु 'ब्राह्मणार्थे विपन्नानां योषितां ग्रहणेपि वा । आहवेपि हतानां च एकरात्रमशौचकम्" । तद्युद्धक्षतेन कालान्तरमृतविषयम् । तदाह स्मृत्यर्थसारः 'युद्धक्षतेन कालान्तरमरणे ग्रामेश्वरे कुलपतौ च मृतेत्वेकाहमिति । याज्ञवल्क्यः । "हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम्' । अन्वक्षं सद्यः शौचम् । आत्मघातिनां शास्त्राद्यनुमत्येति शेषः ।

अथ सपिण्डाद्याशौचम् । मनुः 'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेप्येवमेवेति । अत्र दशाहपदं तत्तद्वर्णाशौचमुपलक्ष-

१ वित्तस्य अपाञ्च पतिस्तयोः, कुबेरवरुणयोरित्यर्थः ।

यति । 'जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते' । अत्र जन्मनीत्युपलक्षणं मरणेपि बोध्यम् । एकोदकाः समानोदकाः । मनुः 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने" । जन्मनाम्नोरवेदने समानोदकभावो निवर्त्तते । तयोरवेदने गोत्रजा भवन्ति । ते च स्नानमात्रेण शुद्ध्यन्ति । तदुक्तम् 'दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नानमात्रेण गोत्रजा' इति । सकुल्याः समानोदकाः। असगोत्राणां तूच्यते । तत्र बृहस्पतिः 'त्र्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्'। श्रोत्रियोत्र सन्निहितोगुणवान्विवक्षितः। तदुक्तम् 'श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च' । असन्निहिते त्वेकाहमाहाश्वलायनः । 'एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामवासिनि श्रोत्रिये च' । एकाचार्योपनीतः सब्रह्मचारी, उपनीय योऽध्यापयति स आचार्यः । मनुः 'त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमितिस्थितिः । याज्ञवल्क्यः 'गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च' । त्र्यहमित्यनुवर्त्तते । वृद्धप्रचेताः 'संस्थिते पक्षिणी रात्रिर्दौहित्रे भगिनीसुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मोव्यवस्थितः । पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः । भगिन्यां च श्वशुरयोर्मातुलान्यां च मातुले। पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्' । श्वशुरयोः पित्रोरिति विरूपैकशेषः । तथा 'मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च । अशौचं पक्षिणी रात्रिं मृता मातामही यदि। वृद्धवशिष्ठः 'भगिन्यां संस्कृतायां च भ्रातर्यपि च संस्कृते । मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते। श्यालके तत्सुते चैव सर्वः स्नानेन शुद्ध्यति।एतद्ग्रामान्तरमृतागुणविषयम्। तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे 'गुणव-

त्सु एकग्रामे एकाहं ग्रामान्तरे स्नानमिति । विष्णुः 'संस्कृतासु-स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षके तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां त-दैकरात्रं त्रिरात्रं चेति । एतन्मूलकमेववचनं कल्पयन्ति । 'पितु-र्गेहे यदा कन्या सूयते म्रियतेऽथवा । तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुद्ध्यते ज-नकस्त्रिभिरिति । सएवाह 'असपिण्डे गृहे मृते त्रिरात्रं सपिण्डा-नामेकाहमिति । गृहपतेस्त्रिरात्रं तत्सपिण्डानामेकरात्रमित्यर्थः । वृद्धविष्णुः 'ग्राममध्यगतोयावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥ याज्ञवल्क्यः 'अनौरसेषु-पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासुच' । अहोरात्रमित्यनुवर्त्तते । एतदसंनि-धानविषयम् । सन्निधौ तु विष्णुः । 'अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च' अत्रत्रिरात्रमि-त्यनुवर्त्तते । परः पूर्व पतिर्यासान्ताः परपूर्वाः । प्रजापतिः 'अन्या-श्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धास्स्युः त्रि-रात्रेणैव तत्पिता। मरीचिः 'सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति । अथराजाशौचम् । मनुः 'प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः' । सज्योतिरिति-दिनमृते दिनमेव रात्रिमृते रात्रिरेवेति । सूर्यसेनीयेप्रचेताः 'कारवः शिल्पिनोवैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाःप्रकीर्त्तिताः' । राज्ञः प्रजापालननिमित्तकशान्तिकपौष्टिका-दिकर्मणि परसेनाद्युपजातानावृष्ट्याद्युपद्रवनिवृत्त्यर्थे च कर्मणि कारुशिल्पिप्रभृतीनां स्वस्वामिकर्मणि च सद्यःशुद्धिः । नित्य-नैमित्तिकादिस्वकर्मसु च स्वाशौचमस्त्येवेत्यर्थः । अङ्गिराः 'दासी-दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य योभवेत । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासं तु सूतकम् । दास्याः प्रसूतायाः । विष्णुः 'न राज्ञां राजक-र्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारूणां कारुकर्मणि ।

अशौचमितिशेषः । शातातपः 'मूल्यकर्मकराः शूद्राः दासीदासास्तथैवच । स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः' । तथा "सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहाच्छुचिः । चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते । तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धोभवति नित्यशः । तथा 'दासा दास्यश्च यत्किञ्चित् कर्म कुर्वन्ति लीलया । तदन्यो न क्षमः कर्त्तुमतस्ते शुचयः स्मृता' इति ॥

अथविदेशस्थाशौचम् । मनुः 'विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्योह्यनिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् । विगतं मृतम् । इदं जननस्याप्युपलक्षणम् । दशरात्रपदं स्वाशौचोपलक्षकम् । याज्ञवल्क्योपि 'प्रोषिते कालशेषः स्यादिति । मनुः 'निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः' । अत्र पुत्र इति श्रवणात्पितुरेव स्नानं, नत्वतिक्रान्तं जननाशौचं ज्ञातीनाम् । ज्ञातिमरणश्रोतुः सचैलस्नानं विधीयते, नत्वशौचाभावः प्रतिपाद्यते अनेन वचनेन । मासत्रयादिषु त्रिरात्राद्यशौचस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । वृद्धवशिष्ठः 'मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादर्वागूर्द्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति । अहः अहोरात्रं, ऊर्द्ध्वं नवममासात् द्वादशमासपर्यन्तम् । अत्र स्नानं स्वसहचरितमुदकदानमप्याक्षिपति । मनुः 'सम्वँत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति । अथदेशान्तराशौचम् । मिताक्षरायाम् । 'देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ । मृते स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः । देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशद्वान्ये तथैव च । वृद्धमनुः 'वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वाव्यवधायकः । महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते' । यत्र त्रयमन्तरं तत्र त्रिंशद्योजनम् यत्र द्वयमन्तरं तत्र चत्वारिंशद्योजनं

यत्रैकमन्तरं तत्र षष्टियोजनं देशान्तरमिति केचित् । देशपदेन व्यवस्थापयन्त्यपरे ?। योजनमानं तु स्मृत्यर्थसारे प्रोक्तम् । 'तिर्य-ग्यवोदराण्यष्टावूर्द्धा वा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वित-स्तिर्द्वादशाङ्गुला । वितस्तिर्द्विगुणारत्निस्ततः किष्कुस्ततोधनुः । क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे चतुःक्रोशं तु योजनमिति । एतेन वि-देशस्थाशौचदेशान्तरशौचे पितृमातृव्यतिरिक्तसापिण्डादिविषये बोद्धव्ये । यदाह पैठीनसिः 'पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत्' । दशा-हमिति स्वाशौचोपलक्षकम् । सूतकी शौची । दूरस्थ इत्यनेन वि-देशदेशान्तरयोः सङ्ग्रहः । विदेशमात्रसङ्ग्रहे । 'महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवीतिना । अतीतेऽब्देऽपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि' । इत्यनेन विरोधः स्यात् । नहि निकटे विदेशेऽब्दाद्यत्ययः सम्भवति दूरपदविरोधश्च । दूरत्वं च शतसहस्रादिक्रोशसाधारण-मिति । स्मृत्यर्थसारे विशेषः 'मातापितृमरणं दशाहादेरूर्द्ध्वं दूर-देशे संवत्सरादूर्द्ध्वमपि पुत्रः श्रुत्वा मरणश्रवणादिनमारभ्य दशाहादिकं यथावर्णम् पूर्णमाशौचं कुर्यात् । उदकम् पिण्डदानं च । महागुरुमरणे च 'दूरदेशे व्यतीतेऽब्दे आर्द्रवस्त्रोपवासिना । तथै-वाशौचादिकं कार्यं स्त्रीपुरुषयोः परस्परम् । सवर्णोत्तमसपत्नीषु चैवम् । देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्णाया मातुः सपत्न्या मरणे तु पुत्रास्त्रिरात्रमिति । दक्षः 'पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीतेपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' । इत्येतदपि हीनवर्ण-विमातृविषयम् । वयोवस्थाशौचे विदेशस्थाशौचे च सर्ववर्ण-साधारण्यमाह व्याघ्रपादः 'तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्' इति । वयसि वयोवस्थाशौचे आदन्तजननात्सद्य इत्यादिनोक्ते अतिक्रान्ते

विदेशस्थाशौचे च यदशौचमुक्तं तत्सर्वेषां वर्णानां तुल्यम्। उपनीते द्विजानामुपनयने स्त्रीशूद्राणां विवाहे च जाते विषमं दशाहद्वादशाहादिरूपम्। तस्मिन्नेवोपनीते एव अतिकालजमतिक्रान्ताशौचं नत्वनुपनीतस्येत्यर्थः। अतो यानि शूद्रस्य वयोवस्थाशौचे विशेषवचनानि मैथिलैर्लिखितानि तानि निर्मूलानि मिताक्षरादिभिरनादरात्। तानि यथा 'शूद्रे त्रिवर्षान्न्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः। अत उर्द्धं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते। अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम्। मृत्युं समधिगच्छेच्चेन्मासं तस्याप्यशौचकमित्यादीनि। आङ्गिराः 'अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही। त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्द्रव्यस्य कार्हिचित्'। अतिक्रान्ताशौचं गृहिणो भवति न गृहद्रव्यस्येत्यर्थः॥

अस्थ्नामप्यलाभे पर्णशरः कर्त्तव्यः। तत्र प्रकारः षष्ट्यधिकपलाशपत्रशतत्रयेण पुरुषं विरचयेत्। 'अशीत्यर्द्धं च शिरसि ग्रीवायां च दशैव वा। बाह्वोश्चैव शतं दद्यादङ्गुलीषु तथा दश। उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे तथा। द्वादशार्द्धं वृषणयोरष्टार्द्धं शिश्न एव च। उर्वोश्चैव शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजङ्घयोः। पादाङ्गुलीषु दश वै एतत्प्रेतस्य कल्पनम्। अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः। तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि। शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरव्रातैर्विधानतः। वेष्टितव्यस्तथा यत्नात्कृष्णसारस्य चर्मणा। ऊर्णासूत्रेण बद्धातु प्रलेप्तव्यस्तथा यवैः। सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना। असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वबान्धवैः। एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्'। इदमनाहिताग्निपरम्। वशिष्ठः "आहिताग्निश्चेत्प्रवासे म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचम्"। अनाहिताग्नेस्त्रिरात्रं पूर्वगृहीताशौचस्य बोध्यम्। तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे। 'अतीते सूतके तु पूर्व-

मगृहीताशौचस्य पुत्रस्य पत्न्याश्च दशाहादिकं संपूर्णं अशौचम्। गृहीताशौचस्य पुत्रस्य पत्न्याश्च त्रिरात्रमिति। सपिण्डे विशेषस्तत्रैवोक्तः। अगृहीताशौचानां सपिण्डानां त्रिरात्रम्। गृहीताशौचाना पुनराशौचं नास्तीति। प्रोषितस्य वृत्तान्तानाकर्णने विशेषमाह वृहस्पतिः 'यस्य न श्रूयते वार्त्ता यावद्द्वादशवत्सरम्। कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणम्'। पितरि विशेषोजातूकर्ण्येनोक्तः। 'पितरि प्रोषिते तस्य न वार्त्ता नैव वागतिः। उर्द्धं पञ्चदशाद्वर्षात् कृत्वा तत्प्रतिरूपकम्। कुर्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना ततः'। स्मृत्यर्थसारे विशेषः। 'दूरे देशान्तरगते पितरि वार्त्तां पुनः पुनः पुत्रः पर्यालोच्य जीवद्वार्त्तायामश्रूयमाणायां पूर्ववयस्के एकविंशत्यब्दादूर्द्धम् मध्यमवयस्के पञ्चदशादूर्द्ध अन्त्यवयस्के द्वादशादूर्द्धम् चान्द्रायणत्रयं त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा कृत्वा पलाशपत्रैः कुशैर्वा प्रतिकृतिं कृत्वा दशाहाशौचोदकश्राद्धानि कार्याणीति। श्राद्धे कृते यदि जीवन् समागच्छेत्तदाह वृद्धमनुः 'जीवन् यदि समागच्छेत् घृतकुण्डे निमज्य तम्। कारयेज्जातकर्मादि संस्कारानखिलानपि। द्वादशाहं व्रतचर्या त्रिरात्रमथ तस्य तु। स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा तदभावतः। अग्निमाधाय विधिना व्रात्यस्तोमेन वा यजेत्। अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु। इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्तत' इति।

अथ शवानुगमने याज्ञवल्क्यः 'ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित्। अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतभुक् शुचिः'। ब्राह्मणेनासपिण्डेन द्विजो विपदि शूद्रो वा नानुगन्तव्य इत्यर्थः। मनुः 'अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा। स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य

शवसंसर्गाशौचम्।

विशुद्ध्यति' । ज्ञातिं मातृसपिण्डं पितृसपिण्डानुगमनस्य विहितत्वादिति । हीनवर्णविषये स्मृत्यर्थसारः । 'ब्राह्मणस्य क्षत्रियानुगमने एकाहम् । वैश्यानुगमने पक्षिणीं । शूद्रानुगमने त्रिरात्रम् । अशौचं कृत्वा समुद्रगायां नद्यां स्नात्वा प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' इति । क्षत्रियस्य वैश्यानुगमने त्वेकाहम् । शूद्रानुगमने पक्षिणी । वैश्यस्य शूद्रानुगमने त्वेकाहम् । रोदने चैवमिति । वशिष्ठः 'मनुष्यास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचम् । अस्निग्धे त्वहोरात्रं, शवानुगमने चैवमिति । इदमपि पूर्वेणाविरुद्धं व्याख्येयम् । पराशरः 'प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति । त्रिरात्रे तु ततस्तीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' । अङ्गिराः 'आशौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लुप्यन्ति गृह्याणां च न तद्भवेत्' । अनुगमनसंसर्गाशौचं न सन्ध्यादिलोपकम् । नच गृहे भवानां तत्पुत्रादीनां भवतीत्यर्थः । शङ्खः 'कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते । अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते' । पारस्करः 'मृतस्य बान्धवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म चेति ॥

अथाशौचसन्निपातः । तत्र सजातीयसंनिपाते विष्णुः 'अथ यदि दशरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमशौचमानवमाद्दिवसात्' । गौतमः 'रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः' । याज्ञवल्क्यः 'अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति' । जननाशौचमध्ये जननाशौचस्य शावाशौचमध्ये शावाशौचस्य चोपनिपाते पूर्वाशौचेनैव व्यपगमेन शुद्धिर्नत्वग्रिमाशौचेनेत्यर्थः । शेषाहोभिः पूर्वाशौचावशिष्टदिनैः । तदाहपराशरः 'पूर्वेणैव विशुद्ध्येत जाते जातं मृते मृतम्' । 'अन्तर्दशाहे चेत्स्यातां पुनर्मरणजन्मनी । पूर्वेणैव

विशुद्धिः स्याद्यावदन्त्यदिनं भवेत्' । शातातपः 'रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात्' । एषां वचनानां समुदितार्थस्तु अन्त्यदिनपर्य्यन्तं सजातीयाशौचपाते पूर्वसमाच्छुद्धिः । अशौचान्त्यदिनस्य रात्रावविशिष्टायामपरसजातीयाशौचसन्निपाते द्विनद्वयेन परेण शुद्धिः। अशौचान्त्यदिवमीयरात्रेश्चतुर्थयामे यद्यशौचान्तरमापतति तदा रात्रित्रयेणपरेणशुद्धिः।ब्रह्मपुराणे 'आद्यं भागद्वयं यावत् सूतकस्य तु सूतके। द्वितीये पतिते चाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते। अत ऊर्द्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकान्ताच्छुचिर्भवेत् । एवमेव विधेयं स्यान्मृतके मृतकान्तरे' । इदं तु पुराणवचनं धर्मशास्त्रवचनादुपेक्षणीयम् । यद्यपि पुराणमपि धर्मशास्त्रं तथापि पुराणेषु सर्गप्रतिसर्गादिविचारप्रवृत्तेषु प्रासङ्गिको धर्मविचारः स्मृतिषु साक्षादिति बलवत्त्वं स्मृतीनाम् । अतएव मिताक्षराकारैः संहितावचनान्येवोदाहारिषतेति। यद्वा आद्यं भागद्वयमित्यत्र सूतकमृतकपदे जननमरणाशौचयोश्चरमदिनपरे । तेनायमर्थः सम्पद्यते । अशौचान्त्यदिनस्य आद्यं भागद्वयं चतुर्द्धाविभक्तेऽहोरात्रे अहोरूपमेव, तस्मिन्नशौचान्त्येऽहनि आद्याच्छुद्धिः । अतऊर्द्ध्वं अस्तमयानन्तरं रात्रिरूपभागद्वये द्वितीयाच्छुद्धिः। तत्रापि रात्रेर्भागत्रये द्व्यहात्,तुर्य्यभागे त्र्यहादिति । अन्यथानेकवचनविरोधः स्यादिति । किञ्चानवमात् विष्णूक्तं दशमे दिने तु पुराणोक्तं पूर्वापनोद्यत्वम् । एवं च 'परतः परतः शुद्धिरघवृद्धौ विधीयते। स्याच्चेत् पञ्चतमादह्नः पूर्व्वेणाप्यनुशिष्यते' । इत्यादेरप्यर्थः कल्पनीयस्तथाहि—अघवृद्धौ समानाशौचोपनिपाते पञ्चमात्परतोपि परतः पूर्वाशौचशेषतः शुद्धिः पूर्व्वेण मन्वादिना अनुशिष्यते उपदिश्यते अपि यत इति नासामञ्जस्यलेशोपि । विजातीयाशौचसन्निपाते त्वङ्गिराः 'सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् । तत्राधिकृत्य मृतकं शावं कुर्यान्न

सूतकम्' । तथा 'अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा । मरणोत्पत्तियोगेन गरीयोमरणं भवेत्' । तथा 'शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी' । अत्र मरणाशौचत्वेन बाधकत्वमतोऽल्पकालव्यापकेनापि शावेनाधिकसमयव्यापकमपि सूतकं बाध्यते । उशनाः 'स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौच भवेद्यदि । न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्ध्यति' । इदं तु सजातीयसन्निपातपरम् । मातापित्रोरशौचसङ्करे विशेषमाहाङ्गिराः 'मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम्' । अयमर्थः—मात्रशौचमध्ये पित्रशौचे सति पित्रशौचेन शुद्धिः, पित्रशौचमध्ये मात्रशौचे सति मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति । जननस्य प्रेतपिण्डबाधकत्वं नास्तीत्याह शातातपः 'अन्तर्दशाहे मरणात्पश्चात्स्याज्जननं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्य पिण्डदानं स्वबन्धुभिः । प्रारब्धे शवपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाशौचपिण्डाँस्तु शेषान् दद्याद्यथाविधि' । प्रजापतिः 'शावाशौचे समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति' । पूर्वाशौचेन शावाशौचेन गतेनेत्यर्थः । सूतिकामग्निदं च हित्वेति स्मृतिसंग्रहः ।

अथाशौचेऽप्यवर्ज्यमाहपुलस्त्यः 'सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत्सूतके चापि यज्ञं नोच्छेदयेत्क्वचित्' । तथा 'वैतानौपासनाः कार्याः क्रियास्तु श्रुतिनोदनात्' । वैतानास्त्रेताग्निसाध्याः अग्निहोत्रादयः, औपासना आवसथ्याग्निसाध्याः सायम्प्रातर्होमस्थालीपाकादयः । वैष्णवे 'सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः' । तथा 'सन्ध्यापञ्चमहायज्ञान्नैत्यिकं

१ प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनोगृह्याग्निस्तत्रभवाः ।

स्मृतिकर्म च। तन्मध्ये हायपत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया'। इति वचनं तु प्राणायाममन्त्रोच्चारणपूर्वकसन्ध्यानिषेधपरम्। 'सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्। मनमोच्चारयेन्मत्रान्प्राणायाममृते नरः' इतिपुलस्त्यवचनादेव। पैठीनसिः 'सूतके सावित्र्या चांजलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादिति। स्मृत्त्यर्थसारे स्मार्तत्त्वेपि सन्ध्याया गायत्र्याञ्जलिदानं कार्यं मार्जनं कार्यं न वा। यथा 'प्राणानायम्य मनसा मन्त्रमुच्चारयेन्मार्जनादि कृत्त्वा वाचा गायत्रीमुच्चार्य्याञ्जलिन्दद्यादिति। जातुकर्ण्यः 'सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्त कर्म कथं भवेत्। पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्। पिण्डयज्ञं पिण्डपितृयज्ञम्। वृहस्पतिः 'सूतके मृतके चैव अशक्तौ-श्राद्धभोजने। प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्'। पारस्करः 'नित्त्यानि विनिवर्त्तेरन् वैतानवर्जम् शालाग्नौ चैतानि कुर्यादिति। स्मृत्त्यर्थसारे 'उपासनाः सायंप्रातर्होमपार्वणस्थालीपाकाद्या नित्यनैमित्तिकाः श्रुतिनोदितत्वात्कार्या एव। अत्रापि इदमिन्द्राय नम एतदपि देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागात्मकं यागं प्रधानं स्वयमेव कुर्यादित्यर्थः। स्मृत्यर्थसारे 'अशौचे त्रेताग्निसाध्याग्निहोत्रदर्शपौर्णमासादि नित्यनैमित्तिकाः श्रुत्युक्तत्त्वात्कार्य्या एवेति। अतएव नित्याग्निहोत्रव्यतिरिक्तानामपि नित्त्यनैमित्तिकानां श्रौतानां स्मार्त्तानां च न सर्वथा त्यागः किंत्वन्येन कारयेत्। काम्यं सर्वमपि वर्ज्यमेव। वैश्वदेवपञ्चमहायज्ञादीनि स्मार्त्तानि वर्जयेदेव। तदाहसम्बर्त्तः 'विप्रोदशाहमासीत वैश्वदेवविवर्ज्जितः। पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः'। तथा 'काम्यानि चैव कर्माणि नित्यानि च विशेषतः। न कुर्याद्विहितं किञ्चित्स्वाध्यायं मनसापि चेति। यत्तु 'दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत' इत्यादिवचनं तत्काम्यहोमविषयम्। नित्यस्नानादि कार्य्यमेव।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे । नित्यस्नानशौचावयवभोजननियमास्पृश्यस्प-र्शस्नानं च कुर्यादत्रेति । अशौचज्ञानमेवापात्र्यहेतुर्नाशौचं स्वरूप-सत् । तदुक्तं ब्राह्मे । 'अपि दातृगृहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा । अ-विज्ञाने न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥ विज्ञाते भोक्तुरेव-स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमादिति । विज्ञातइति दातृभोक्तृभा-भ्यां विज्ञाते भोक्तुरेव दोष इत्यर्थः । तदुक्तं षड्त्रिंशन्मते 'उभाभ्यामपरिज्ञातमशौच नैव दोषभाक् । एकेनापि परिज्ञातं भो-क्तुर्दोषमुपावहेदिति । अशौचान्नस्याभोज्यत्वमाह यमः 'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते' । उभयत्र सूतके मृतके च । कुलस्य अशौचिकुलस्य । षड्त्रिंशन्मते 'भुञ्जानेषु च विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः । बृहस्पतिः । 'विवाहो-त्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परि-कीर्त्तितः । षड्त्रिंशन्मते विशेषः 'विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसू-तके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः' । परैरशौचरहितैः । अतएव स्मृत्यर्थसारे 'दातॄन्भोक्तॄंश्च न स्पृशेदिति विशेष उक्तः । अशौचे ग्राह्यान्याह मरीचिः " लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफले-ष्वपि । शाककाष्ठतृणेष्वेव दधिसर्पिष्पयस्सु च । तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके' । एतत्पक्वापक्वाभ्यनुज्ञानमन्नसत्रप्रवृत्तविषयम् । तदाहाङ्गिराः 'अ-न्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नं न गर्हितम् । भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत्' । विष्णुः 'व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्' । प्रारम्भलक्षणं त-त्तत्कर्मणि स एवाह ' प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः । नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया'इति । प्रारम्भाभावे-प्यधार्यकन्याविवाहादौ विशेषमाह विष्णुः ' अनारब्धविशुद्ध्यर्थं

कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् । गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुद्ध्यति सूतकी'। कूष्माण्डैर्यद्देवा देवहेडनमित्यादिभिः ॥

अथ द्रव्यशुद्धिः। तत्रादौ सर्वाधारतया भूशुद्धिः। तत्र भू-
भूमिशुद्धिः। शुद्धिः सप्तधेति। यदाह यमः'खननात्पूरणाद्दाहादद्भिः सेकेन लेपनात्। गोभिराक्रमणात्कालाद्भूमिः शुद्ध्यति सप्तभिः'। कालात् यावता कालेन गन्धलेपापगमः स्यात्। याज्ञवल्क्यः 'भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात्कालात् गोक्रमणात्तथा। सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्जनलेपनात्'। अत्रोपहतिहेतूनां सामस्त्ये सप्तभिर्ह्रासे न्यूनैरिति-ध्येयम्। उपहतिहेतूनाह देवलः 'यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽथवा। चाण्डालाध्युषितं यच्च यत्र मूत्रादिसंगतिः। एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्येति कीर्तिता। श्वसूकरखरोष्ट्राद्यैः संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत्। अङ्गारतुषकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत्'। अत्राशुद्धा भूस्त्रिविधा अमेध्या दुष्टा मलिना चेति। शुद्धिमाह स एव 'पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुद्ध्यति। दुष्टा चैव त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा'। पञ्चधा दहनकालगोक्रमणसेकोल्लेखैः पञ्चभिः। चतुर्द्धा तैरेव दाहवर्जितैश्चतुर्भिः। त्रिधेति गोक्रमणसेकोल्लेखैस्त्रिभिः। द्वाभ्यां सेकोल्लेखाभ्याम्। एकधा उल्लखनेनैकेनेति। अपरोपि विशेषः। 'गोचर्ममात्रमब्बिन्दुर्गोः शोधयति पातितः। समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते'। स-

१ अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्तिस्रोनुष्टुभः कूष्माण्डीसंज्ञाः। यथा "यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम्। अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वꣳहसः'। यजुः २०। १४॥ दीव्यन्ति देवाः दीप्यमानाः, हे देवतासो देवाः वयं यद्देवानां हेडनं अपराधं चकृम कृतवन्तः अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु, विश्वात् विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु इत्यर्थः॥ अपरयोर्द्वयोर्मन्त्रयोः "वायुर्मा" "सूर्यो मा" इत्यनेव विशेषः॥

मृदं कृतसंमार्जनम् । गोरजिबन्दुर्गोपुच्छजलम् । यत्रैकादश गाव उपविशन्ति स भूभागो गोचर्म । गृहशुद्धिमाहसम्वर्त्तः 'गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशवदूषणे । प्रोत्सृज्य मृन्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च । गृहादपास्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद्बुधः । ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा । सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुद्ध्येदसंशयम्' । बौधायनः 'घनाया भूमेरुपवीत उपलेपनम् । शुषिरायाः कर्षणम् । क्लिन्नाया अमेध्यमाहृत्य मृदा प्रच्छादनम्' । उपवीते अस्पृश्यस्पर्शे । शुषिरायाः सच्छिद्रायाः ॥

अथ पात्रशुद्धिः । तत्र हारीतः 'अद्भिः काञ्चनराजतताम्रशङ्खशुक्तीनां तद्गुणवर्जनं स्नेहवैवर्ण्योपहतानां यवगोधूमकलायमाषमसूरमुद्गगोमयचूर्णैर्धावनम् । अम्ललवणाभ्यां ताम्राणां भस्मना कांस्यानां शाणतैलसिकताघर्षणैः कार्ष्णायसानां शैलानां घर्षणं मार्जनं मणिमयानाम्' इति । तद्गुणवर्जनं तद्गन्धापकर्षणम् । स्नेहवैवर्ण्योपहता इति उच्छिष्टादिस्नेहेन विवर्णं यथास्यात्तथोपहता इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः 'सौवर्णराजताब्जानामूर्द्धपात्रग्रहाश्मनाम् । शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् । पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते' । अब्जं शङ्खशुक्तिमुक्तादि । उर्द्धपात्रं यज्ञीयोलूखलादि, ग्रहा ऐन्द्रादयः । अश्मा दृषदादिः । मूलमार्द्रकादि । विदलं वेणुदलादि तद्विकारः छत्रादिः । चमसा होतृचमसादयः । एतल्लेपरहितस्पर्शमात्रविषयम् । 'निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति । अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम्' । अनुपस्कृतम् अनुपलिप्तम् । सस्नेहपात्रेषु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः 'चरुस्रुक्स्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा' । चरुर्मृन्मयी चरुस्थाली । 'स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसाम् । स्फ्यः

खादिरक्षुरिका, अनः शकटम्। आपस्तम्बः 'गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च। शुद्ध्यन्ति भस्मक्षारैश्च श्वकाकोपहतानि च'। शङ्खः 'कृष्णशकुनिमुखावघृष्टं निर्लिखेत्, श्वापदमुखावमृष्टं न प्रयुंजीतेति। कृष्णशकुनिः काकः, निर्लेखनं तक्षणम्, इदमधिकोपहतिविषयम्। बौधायनः 'तैजसानां मूत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपमद्यैरत्यन्तवासितानां आवर्त्तनम्, अग्निसंयोगेन द्रवीकरणमावर्त्तनम्। अधिकोपहतौ तु विशेषः स्मृत्यन्तरे 'सूतिकाशवविण्मूत्ररजस्वलहतानि च। प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नौ यद्यद्यावत्सहेदपि'। बौधायनः 'तैजसानां शूद्राद्युपघाते पुनः करणं गोमूत्रे वा सप्तरात्रं परिवासनमिति। आदित्यपुराणे 'सुवर्णरूप्यशङ्खाश्ममुक्तारत्नमयानि च। कांस्यायसताम्ररौप्यादित्रपुसीसमयानि च। निर्लेपानि तु शुद्ध्यन्ति केवलेन जलेन तु। शूद्रोच्छिष्टानि शोध्यानि त्रिभिः क्षाराम्लवारिभिः'। अत्र क्षाराम्लवारिभिर्दशकृत्वो मार्जयेत्। शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैरिति शातातपोक्तेः। द्विजोच्छिष्टे विशेषमाह शङ्खः 'ब्रह्मक्षत्रविशांचैव सकृत्संमार्जनाच्छुचिः। चतुर्थेन तु यद्भुक्तं चतुर्भिस्तत्र मार्जनम्। अग्नौ प्रक्षिप्य गृह्णीयाद्धस्तौ प्रक्षाल्य यत्नतः। गोशृङ्गेण तु संस्पृष्टं तत्पात्रं शुचितामियात्। गण्डूषं पादशौचं च यः कुर्यात्कांस्यभाजने। भूमौ निक्षिप्य षण्मासं पुनराकरमादिशेत्'। तथा 'लौहानां दहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन च। दहनात्खननाद्वापि शैलानामम्भसापि वा। काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धिर्मृद्गोमयजलैरपि'। याज्ञवल्क्यः 'तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्नामिति। संहतापात्रे हारीतशातातपौ 'संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते। तस्यैव शोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत्'। याज्ञवल्क्यः 'पुनःपाकेन मृन्मयम्'। अल्पोपहतिविषयमिदम्। यदाह मनुः

'मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनः पाकेन मृन्मयमिति ।

अथ धान्यादिशुद्धिः, तत्र विष्णुः 'असिद्धान्नस्य तन्मात्रापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वेति । इदमल्पद्रव्यविषयं बहुद्रव्यविषये तु विशेषमाह कश्यपः ' प्रोक्षणपर्य्यग्निकरणावगाहनैर्व्रीहियवगोधूमानां विमर्शनप्रोक्षणैः फलीकृतानां निघर्षणदलनप्रोक्षणैः शमीधान्यानाम्' इति । पर्य्यग्निकरणमग्न्यभिमर्शनम् । अवगाहनं प्रक्षालनम्, फलीकृतानां कण्डितानाम्, अल्पानां विमर्शनं पाणिभ्यां निर्मलीकरणम् । बहूनां प्रोक्षणं । शमीधान्यानि मुद्गादीनि । तण्डुलांस्तु परित्यजेदित्यल्पमानविषयम् । आदित्यपुराणे 'गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशुमानुषे । अभोज्यस्तु ततो व्रीहिर्धातुद्रव्यस्य संग्रहः । मृन्मयेनावरुद्धानामधोभुवि च तिष्ठताम् । यवमाषतिलादीनां न दोषो मनुरब्रवीत् । ततः संक्रमणेऽग्नौ च स्थाने स्थाने च दह्यते । नच प्राणिबधो यत्र केवलं गृहदीपनम् । तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयन्' । सिद्धान्ने विशेषमाह मनुः 'पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति' । अवधूतं यस्योपरि वासोधूननं कृतम् । मृद्ग्रहणमुदकस्याप्युपलक्षणम् । यदाह याज्ञवल्क्यः' सलिलं भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये । गौतमः' नित्यमभक्ष्यं केशकीटावपन्नमिति' । पाकानन्तरं केशकीटादिस्पृष्टमदुष्टम् । तैः सह पक्वं त्याज्यमेवेत्यभिप्रायः । वशिष्ठः 'देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टं

१ प्रोक्षणं उत्तानेन पाणिना जलसेकः । 'तिरश्चाभ्युक्षणं प्रोक्तं न्यञ्चता वोक्षणं मतम् । उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम्' इति गौतमीतन्त्रवचनात् ।

मत्रं तत्र विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति' । देवद्रोणी देवयात्रा । संख्यामाह पराशरः 'पक्वं द्रोणादिकं त्वन्नं काकश्वाद्युपघातितम् । ग्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाकृतं भवेत् । होमोदकेन वाभ्युक्ष्येद्राजतेनाम्बुनापि वा । अग्निज्वालोपमस्पर्शिसुवर्णमधुसर्पिषा । विप्राणां वेदघोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत्' । द्रोणः षट्पञ्चाशदधिकपलशतद्वयम् । 'अन्नमेकाहिकं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम् । केशकीटावपन्नं च तदप्येवं विशुध्यति । क्रीतस्यापि सदुष्टस्य दृष्ट एवं मनीषिभिः' । इदमल्पधनविषयम् । 'द्रवाणां प्लावनेनैव घनानां प्रोक्षणेन च । छागेन मुखसंस्पृष्टं तदन्नं शुचितामियात्' । घनाः पर्पटवटकापूपादयः, द्रवाणामिति गोरसविषयम् । 'अपणं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च । भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च । द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं[1] स्मृतम् । प्रोक्षणं संहतानां च दारवाणां च तक्षणम् । अत्र मेधातिथिः 'प्रस्थमात्रपरिमाणानामुत्पवनम्, कस्यचिदंशस्यापनयनमिति । ततोऽधिकपरिमाणानां

गोरसादिशुद्धि । प्लावनं ततोन्यूनपरिमाणानां त्याग इति गम्यते । आकरभाण्डस्थस्य गोरसादेर्न दोषः । तदुक्तं 'दुष्टमाधारदोषेण नयेत्पात्रान्तरं द्रवम् । घृतं च पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति' । पायसं पयोविकारमामिक्षादि । 'आममांसं कृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टाः निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः' । एतद्द्रोणाधिकान्नोपसेचनघृतादिविषयम् । देशकालाद्यपेक्षया न्यूनाधिकशौचकल्पनामभिमन्धायाह बौधायनः 'देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्' । शा-

१ उत्पवनं चात्र वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः । इतिमिताक्षरा ।

तातपः' गोकुले कुण्डशालायां तिलचक्रेक्षुयन्त्रयोः । अनाशास्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च' । कुण्डशाला यज्ञशाला । 'निर्य्यासानां गुडानां च ऊर्णाकार्पासयोस्तथा । शोषात्तु कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः' । निर्य्यासा हिङ्गुप्रभृतयः । इदं स्वल्पपरिमाणविषयम् । बहुपरिमाणे तु बौधायनः 'बहूनां कुसुम्भकार्प्पासगुडलवणसर्प्पिषां कठिनीभूतानां चाण्डालादिस्पर्शे प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । अत्यल्पत्त्वे परित्याग एव' । मृत्पर्णादिषु विशेषमाह 'मृत्पर्णतृणकाष्ठानां श्वास्थिचाण्डालवायसैः । स्पर्शने विहितं शौचं सोमसूर्य्याग्निमारुतैः । प्रोक्षणेन तु पुस्तकमिति' । शङ्खोपि 'पुष्पफलानां विकिरावधूतानां प्रक्षालनमभ्युक्षणमित्येके । पर्णानामद्भिः प्रक्षालनं सकृदुपयुक्तानामुत्सर्ग' इति । विकिरैः अवधूतं चञ्चुपादावकीर्णम् । बौधायनः 'असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनं परोक्षाहतानामभ्युक्षणमेव । क्षुद्रसमिधा संस्कृतानाममेध्याद्युपहतानामेकपुरुषोद्धार्य्याणामिति । व्यासः 'रथ्याकर्दमतोयानि नानापथतृणानि च । मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च' । द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शे मनुः 'उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्' ॥

अथ जलशुद्धिः । तत्र देवलः 'अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः । अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः' । अत्र गोपानयोग्यपरिमाणा इत्यर्थः । तदाहतुर्व्यासबृहस्पती 'भूमिष्ठमुदकं मेध्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् ॥ अत्याज्यं चैव मेध्येन तद्वदेव शिलागतम् । उद्धृता वा प्रशस्ताःस्युः शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि । एकरात्रोषितास्ताश्च त्यजेदापः समुद्धृताः । अक्षोभ्यानि तडागानि नदीवापीसरांसि च । चाण्डालाद्यशुचिस्पर्शे तीर्थतः परिवर्जयेत्' । तीर्थमुदकावतरणमार्गः । वापीकूपादिविषये

हारीतः ‘ वापीकूपतडागेषु मानुषो यदि शीर्य्यते। अस्थिचर्म-विनिर्मुक्तैर्दूषितं श्वखरादिभिः। उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्’। चर्मभिर्विनिर्मुक्तैश्चिरकालत्वात्सात्द्विशीर्णैरित्यर्थः। देवलः ‘ उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्चपिण्डान्मृदस्तथा। बृहस्पतिः ‘ मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहताच्चथा। अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषे वस्त्रेण शोधयेत्। वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते। पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतोयं समुद्धरेत्’। हारीतः ‘ घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः। श्वभिः श्वपाकचाण्डालैर्दूषितेषु विशोधनम्’। आपस्तम्बः ‘ उपानच्छ्लेष्मविण्मूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव च। एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत्। जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्’। शातातपः ‘ अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते’। यमः ‘चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम्। गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति’। नदीनां चाण्डालभाण्डस्पर्शेऽप्यदोषः। नदी वेगेन शुद्ध्यतीत्युक्तेः। दृतिशोधने कश्यपः ‘ दृतीनां रञ्जनं शुद्धिरिति। यमः ‘ प्रपास्वरण्ये घटकस्य कूपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथापः। ऋतेपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्गतः काङ्क्षितवत्पिबेत्तत्’। अत्र शूद्रभिन्नब्राह्मणादिसम्बन्धिप्रपादिगतमपिजलमपेयम्। आपदि पेयमित्यर्थः। द्रोणी नौकाकृतिः पाषाणादिपात्रम्। कोशो दृतिः। जलादिपात्रं स्वकीयमेव शुद्धमित्याह बौधायनः ‘ आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः। शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कदाचन’॥ हारीतः ‘ स्वानुपपत्तौ शुद्धेनान्तर्द्धायोपादेयम्। अस्पृश्यशय्यादिस्पर्शे सचैलस्नानमेव हीति। अस्यार्थः ‘ स्वकीयशय्याद्यसम्भवे परकीयं शुद्धेनान्तर्द्धायोपादेयं न तु पतितादेः। पतिता-

दिवस्त्रादिस्पर्शे सचैलस्नानमेव यत' इति ॥

अथ वस्त्रादिशुद्धिः ' वस्त्रं मृदम्भसा शुद्ध्येद्रज्जुर्वैदलमेव च । रज्ज्वादिकं चातिदृढं त्याज्यं तन्मात्रमेव च' । वैदलं शूर्पादि । 'यदि मूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिरेण वा । चैलं समुपहन्येत स्वद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् । यदम्भसा न शुद्ध्येत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम् । छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते' । याज्ञवल्क्यः ' प्रोक्षणं संहातानां च बहूनां धान्यवाससाम्' । स्मृत्यन्तरे 'वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति' । मनुः—अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते' । राशेर्बहुत्वं पुरुषग्राह्यभारादिकत्वम् । बौधायनः ' अनेकोद्धार्ये दारुशिले भूमिसमे' । अत्र बौधायनेनानेकोद्धार्ययोः दारुशिलयोः स्वल्पाशौचत्वमुक्तं । तथानेकोद्धार्यधान्यादीनामपि बोद्धव्यम् । ' सोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम् । सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा । सगौरसर्षपैः क्षौममिति ' । सोषैः सक्षारमृत्तिकाभिः । अंशुपट्टं भ्राजिष्णुपट्टाम्बरम् । देवलः ' ऊर्णाकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः । अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः । तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः । तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा । शोषयित्वातपे किञ्चित्करैः संमार्ज्जयेन्मुहुः । पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि । अत्यन्तमलस्पृष्टानि यथावत्परिशोधयेत्' । पुष्परक्त कौसुम्भादिरञ्जितं, प्रक्षालनासहरागरञ्जितोपलक्षणमेतत् । माञ्जिष्ठादिरञ्जितं क्षालयेदेवेत्यभिप्रायः । आपस्तम्बः ' शुनोपहतं चैलमवगाहनप्रक्षालनादेरिति । अत्र वस्त्रसहितस्यैव नाभेरूर्द्ध्वं श्वस्पर्शेऽवगाहनमधस्तात्प्रक्षालनमित्यर्थः । शङ्खलिखितौ 'अहतानां प्रोक्षणमिति । अहतं यन्त्रादुत्तीर्णम् । प्रचे-

ताः 'चेलानामुपहतानां गन्धलेपापनयनं तन्मात्रच्छेदनं वा। नवानां वाससामभ्युक्षणादीनि । अङ्गिराः 'शयनासनयानानिरोमत्वाचानि यानि च । वस्त्राण्येतानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते । यदाहापस्तम्बः ' शयनासनानां संहतवच्छौचमिति । संहतवद्राशीभूतद्रव्यवत्प्रोक्षणेन शुद्धिरित्यर्थः । 'चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च । शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते' । स्मृत्यन्तरेपि 'पक्षपवित्रचर्मचामरतृणवैत्रवल्कानां च चेलवच्छुद्धिरिति । अत्र पवित्रं दर्भमयमिति ॥

अथ देहशुद्धिः । मनुः ' ज्ञानं तपोऽग्न्यनाहारौ मृन्मनोवासनाजलम् । वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धेः कर्तॄणि देहिनाम् । सर्वेषामेव शौचानामन्तःशौचं परं स्मृतम् ॥ योऽन्तःशुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः । क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः । मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोद्धयं नदी वेगेन शुद्ध्यति । रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति । विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति' ॥

अथसहजशुद्धिः । बृहस्पतिः 'पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वानां मुखं शुचि । गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम्' । ब्राह्मणचरणादिस्पृष्टं वस्तु शुद्धमित्यर्थः । तथा 'अदुष्टाः सन्तताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः । स्त्रियोबालाश्च वृद्धाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । द्राक्षेक्षुयन्त्राकरकारुहस्तगोदोहनीयन्त्रविनिःसृतानि । बालैरथ स्त्रीभिरनु-

---

१ आद्ययोः पद्ययोरुपलभ्यमानमनुपुस्तके 'ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनोवार्युपाञ्जनम्' 'अर्थशौचं परं स्मृतम्' इति पाठः टीकाकृद्भिर्व्याख्यातो दृश्यते, परमस्मिन् मूलपुस्तके यथोपलब्धम् तथैवोपन्यस्तम् ॥

ष्ठितानि प्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि' ।मनुः' नित्यं शुद्धः का-रुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मे-ध्यमिति स्थितिः' । ब्रह्मचारिपदं भिक्षुकोपलक्षणम् । तथा 'अ-पूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं पयः । एतत्पण्यगतं भोज्यं चाण्डालीयं न चेद्भवेत् । शङ्खः 'नारीणां चैव वत्सानां शकु-नीनां शुनां मुखम् । रतौ प्रस्रवणे वृक्षे मृगयायां सदा शुचि' । पैठीनसिः' आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्' । तथा 'आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने । श्वा मृगग्रहणे मे-ध्यः स्त्रीमुखेषु च वारुणी' । पीतमद्याया अपि ब्राह्मणभार्याया रतिसंसर्गे शुद्धमेव मुखमित्यर्थ इति निर्णयामृतकृतः । शूद्राप-रमिति वयम् । 'अदूष्यं काञ्चनं गावः स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरम् । न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं यथा । गावस्तु पृष्ठतो मेध्याः अश्वाजौमुखतस्तथा । पृष्ठभागे गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचि-स्तथा । तथा 'मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः । र-जो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्दिशेत् । तथा 'श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्त्यैश्चाण्डा-लाद्यैश्च दस्युभिः' । दस्यवो व्याधाः । अत्रिरपि 'मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च । नोच्छिष्टस्य भवेद्दोषो यथात्रेर्व-चनं तथा' । अप्सु भोजनान्ते अमृतापिधानमसीति मन्त्रेण जल-ग्रहणे । षट्त्रिंशन्मते 'ताम्बूले च फले चैव भुक्ते स्नेहावशिष्टके । दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः । त्वग्भिः पत्रैर्मूलपुष्पै-

---

१ कुतपं पार्वतीयच्छागरोमनिर्मितकम्बलः । इति मिताक्षरा ।

२ रजसां च क्वचिदशुद्धित्वमपि 'रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रज. शुभम् । अप्रशस्तं समूहन्याः श्वाजाविखरवाससाम्' इति बौधायनोक्ते ॥

स्तृणकाष्ठमयैस्तथा । सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टस्तु भवेद्द्विजः'। याज्ञवल्क्यः "मुखजा विप्रुषोमेध्यास्तथाचमनबिन्दवः । श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं सक्तमतः शुचिः । मनुः 'उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन । अनिधायैव तद्‌द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् । स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् । भौमिकैस्ते समा ज्ञेया नतैरामयतो भवेत् । गौतमः 'न मुखविप्रुषः उच्छिष्टं कुर्वन्ति नचेदङ्गे निपतन्ति । तथा 'दधिसर्पिःपयःक्षौद्रभाण्डे दोषो न विद्यते। मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः' । तथा 'अजाश्वं मुखतो मेध्यं गावो मेध्या मुखादृते । मार्जारनकुलौ स्पृष्टौ शुभाश्च मृगपक्षिणः । उपघातसन्देहे मनुः 'त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते' ॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ॥

शुद्धिविनिर्णयनामागादुद्धारोऽष्टमः पूर्तिम् ॥ ८ ॥

गर्भाधानादिकालानां कालशुद्धेश्च निर्णयम् ।
प्रकीर्णकं प्रवक्ष्यामो नवमे नवमेधया ॥ ९ ॥

अथ गर्भाधानादिकालनिर्णयः । तत्र प्रथमरजोदर्शने 'चतुर्थी षष्ठ्यष्टमी च नवमी द्वादशी तथा । चतुर्दश्यप्यमावास्या निन्दितास्तिथयस्त्विमाः । पौर्णमास्यामसन्तोषो ह्यमायां विधवा भवेत्' । तथा 'अमारिक्ताष्टमीषष्ठीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि । परिघस्य च पूर्वार्द्धे व्यतीपाते च वैधृतौ । सन्ध्यासूपप्लवे विष्ट्यामशुभं प्रथमार्त्तवम्' । तथा क्रूरवारा निन्दिताः । नक्षत्रेषु भरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषामघापूर्वाविशाखाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढापूर्वभाद्रपदा निषिद्धाः । मेषवृषकर्कधनुःपूर्वार्द्धमकरकुम्भा निषिद्धाः । पट्टाम्बरश्वेतनूतनवस्त्रा दृष्टे रजसि सम्यक् फलम् । जीर्णरक्तनीलमलिनाम्बराया मन्दफलम् । 'वस्त्रेस्युर्विषमा रक्तबिन्दवः पुत्रमाप्नुयात् । समाश्चेत्कन्यका चेति फलं स्यात्प्रथमार्त्तवे' । नारदः 'निन्द्यर्क्षतिथिवारेषु यत्र पुष्पं प्रदृश्यते । तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत घृतदूर्वातिलाक्षतैः । प्रत्येकाष्टशतं चैव गायत्र्या जुहुयात्तिलैः । स्वर्णगोभूतिलान् दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये । ऋषिपुत्रसंहितायाम् 'प्रथमार्त्तवदोषाणां शान्तिं कुर्यादनन्तरम् । तिथिनक्षत्रवारादिदेवानां पूजनं पृथक् । शान्तिं स्थले प्रकुर्वीत विधिना देवनिर्मिते । उद्याने वा नदीतीरे तडागे चत्वरेपि वा ।

रजोदर्शन दोषशान्ति ।

मण्डलं कारयेत्तत्र गोमयेन द्विहस्तकम् । स्थण्डिलं कारयेत्तत्र चतुराढकशालिभिः । आढकं तण्डुलं चैव आढकौ तिलयावकौ' । आढकः प्रस्थचतुष्टयः । 'पलं च कुडवः प्रस्थ आढकोद्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः' । उपर्युपरि संस्तीर्णं तन्मध्ये नलिनं लिखेत् । दर्भैराच्छाद्य तन्मध्ये कर्णिकायां न्यसेद्घटम् । ससूत्रं सपिधानं च सकूर्चं वस्त्रवेष्टितम् । पुण्यो-

दकेन सम्पूर्णमौषधादिसमन्वितम् । औषधं सर्वौषधयः, आदिपदेन गजशालामृदादिः । सहदेव्यैकपत्रा च विष्णुक्रान्ता सभद्रिका । विल्वपत्रैः सहैतानि चूर्णयित्वा न्यसेद्घटे । कुष्ठमांसी हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचन्दनम् । वचाकश्चोरमुस्ताद्याः सर्वौषध्यः प्रकीर्त्तिताः । गजाश्वरथवल्मीकसङ्गमाद्ध्रदगोकुलात् । राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निःक्षिपेत् । पञ्चगव्यं च कुमुदं तथा मुक्ताफलानि च। वज्रवैदूर्य्यमाणिक्यविद्रुमानि विनिःक्षिपेत् । एवं कुम्भं समासाद्यार्चयेद्गन्धादिभिः शुभैः । अनुष्ठानपरो विप्रः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । आसीनः सुप्रसन्नात्मा प्राणसंयमनान्वितः । सावित्र्या च जपेत्कुम्भं स्पृशन्दशशतं द्विजः । एवं प्रदोषकाले तु कारयेदपरेऽहनि । उदये समनुप्राप्ते स्नानं गन्धाद्यलंकृतम् । स्नापयेच्छान्तिमान्विच्छन् पूर्वाह्णे प्राङ्मुखस्थिताम् । अधिवासितकुम्भस्य तोयैश्चापि समन्त्रकम् । पश्चाच्छेषोदकेनैव स्नात्वा देवं प्रणम्य च । स्वगृह्योक्तविधानेन होमं कुर्यात्प्रयत्नतः । दूर्वाज्येन तिलैर्हुत्वा सावित्र्या चैव मन्त्रतः। अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टाधिकं तथा । तत्संख्यया त्रिधा हुत्वा दूर्वाज्येन तिलैः समम्। ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु दैवतं पूजयेत्ततः। एवं समासतः प्रोक्तं नारीणां प्रथमार्त्तवे । गुणदोषौ परिज्ञाय शान्तिकर्म समाचरेत् । अनेन विधिना नारी सर्वदोषात्प्रमुच्यते ॥

अथ पुंसवनादिकालनिर्णयः । 'अथ पुंसवनं कुर्यात्तृतीये मासि पुंस्त्वदम् । शुक्लपक्षे च पूर्वाह्णे चन्द्रताराबलान्विते' ॥ षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः ॥ आपस्तम्बः 'सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे चतुर्थे मासीति । 'मृते देशान्तरगते पत्यौ स्त्रीसंस्कृतेः पुरा । देवरः श्वशुरो वापि वंश्यो वापि समाचरेत् । जन्मनोऽनन्तरं स्नात्वा जातकर्म विधीयते। दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत्॥ 'सूत-

क्रान्ते नामकर्म विधेयं स्वकुलोचितम्' । पिता कुर्य्यादन्यो वा कुलवृद्धः ॥ भविष्यपुराणे 'द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथान्येषां मतं विभो।गर्गः'षष्ठेऽन्नप्राशनं मासे अष्टमे द्वादशेपि वा। प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेपि वा।द्वादशेऽपि तथा कुर्य्यात्कर्णवेधं शुभावहम्।सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः।शूद्रस्य चायसी शूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका'। तृतीये चाब्दे मुण्डनम्, 'चूडा कार्या यथाकुलमित्युक्तेः। 'सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत्। पञ्चाब्दात्प्रागथोर्द्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत्'। परिशिष्टे 'गर्भिणी यस्य वै माता मासादूर्द्ध्वं तु पञ्चमात्। तस्य चूडोपनयने गर्भिण्या वा शिशोर्मृतिः'। तथा 'पुंसो भार्या गर्भिणी यस्य नासौ सूनोश्चौलं क्षौरकर्मात्मनश्च । गेहारम्भं स्तम्भसंस्थापन च बाह्यस्नानं तीर्थयात्रां न कुर्यात् । वशिष्ठः 'उपनीतौ शिशोर्माता गर्भिणी यदि जायते ।तयोरेकस्तु नष्टः स्याद्दम्पत्योर्वा शिशोर्मृतिः।प्राप्ते च पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने। उत्तरायणगे सूर्ये विद्यारम्भं तु कारयेत्। प्राङ्मुखो गुरुरासीनो गुरुणा सम्मुखं शिशुम् । अध्यापयीत प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम्।माघादिमासषट्के तु मेखलाबन्धनं मतम्।चूडाकरणमन्नं च श्रावणादौ विवर्जयेत्। धनुर्मीनकुलीरस्थो जीवो जन्मान्तमृत्युगः। अतिसौख्यं वटोः कुर्याद् अङ्गिरो वचनं यथा। नारदः 'बालस्य बलहीनोपि शान्त्या जीवोबलप्रदः। यथोक्तवत्सरे कार्य्यमनुक्ते चोपनायनम्। शान्त्या बृहस्पतिप्रीतये दानादिकया। यथोक्तवत्सरे गर्भाष्टमाद्युक्तकाले। अनुक्ते ब्राह्मणस्य नवमाब्दादौ। 'गुरुर्द्विपञ्चसप्तमनवमस्थः शुभः सदा ।पूजया दिक्त्रिषष्ठायद्योनाष्टादिगतः शुभः।'जन्मोदये जन्मसु तारकासु माऽसथवा जन्मदिने न तेन । विप्रोभवेच्चैव बहुश्रुतोपि प्रज्ञाविशेषैः

(उपनयनम्।)

प्रथितः पृथिव्याम् । ज्येष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि । उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युरेव च । गर्गः 'मौञ्जीबन्धे विवाहे च प्रतिष्ठायां विशेषतः । गोचरेणैव कर्त्तव्यं वेधाबलमकारणम् । वेधाबलं वामवेधबलम् । नारदः 'विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति । व्रताह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति । तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् । ग्रहे रवीन्द्वोरवनीप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्तिकेचित् ।

अथ क्षत्रियस्य छुरिकाबन्धनकालः । 'छुरिकाबन्धनं वक्ष्ये क्षत्रस्य प्राक्करग्रहात् । विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षे त्वनस्तगे । जीवे शुक्रे च भूपुत्रे चन्द्रताराबलान्विते ॥

अथ विवाहकालः । 'युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम् । एतत्पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्यये नाशनं तयोः । यत्तु 'सार्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं गौतमादयः' इति तदासुरधर्म्मविवाहाविषयम् । धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरीक्षणम् । नाधर्म्येष्विति वचनात् । 'मुख्यं गुरुबलं बध्वाः वरस्येष्टं रवेर्बलम्' । जन्ममासे विवाहकर्त्तव्यताबोधनं द्वितीयगर्भोत्पन्नाविषयम् । निषेधस्तु प्रथमगर्भोत्पन्नविषयः । जन्ममासलक्षणमाह गार्ग्यः । आरभ्य जन्मदिवसाद्यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ।

कालशुद्धिर्निरूप्यते 'जीवक्षेत्रगते भानौ भानुक्षेत्रगते गुरौ । विवाहादौ कालशुद्धि वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रतं स्वस्त्ययनानि च'। स्कन्दपुराणे 'सिंहसंस्थे गुरौ राजन् विवाहादि न कारयेत् । मकरस्थे न कर्त्तव्यं यदीच्छेदात्मनः शुभम् । लल्लः 'नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा । संन्यासोदेवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा । मौञ्जीबन्धोथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा

वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च । सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । ग्रन्थान्तरे 'सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । अन्यत्र सिंहभागे तु विवाहादि विधीयते । अत्र विशेषमाह लल्लः । 'नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे । गण्डक्याः पश्चिमे तीरे मकरस्थो न दोषभाक् । सिंहस्थितः सुरगुरुर्यदि नर्मदायास्तं वर्जयेत्सकलकर्मसु सौम्यभागे । विन्ध्यस्य दक्षिणदिशि प्रवदन्ति चार्याः सिंहांशके मृगपतावपि वर्जनीयम्' । तथा 'सिंहे गुरौ सिंहलवे विवाहो नेष्टस्तु गोदोत्तरतस्तु यावत् । भागीरथीयाम्यतटं च दोषो नान्यत्र देशे तपने तु मेषे' । गोदा गोदावरी, तपने मेषस्थे सिंहस्थगुरुदोषो नास्तीत्यर्थः । एतदधार्य्यकन्यादिविषयम् । यदाह वशिष्ठः । 'गोदावर्य्युत्तरे कूले भागीरथ्यास्तु दक्षिणे । सिंहस्थेऽपि गुरौ कार्य्यमधार्य्योपयमादिकम्' । अधार्या सरजस्का कन्या । तथा 'गोदावर्य्युत्तरतो यावद्भागीरथीतटं याम्यं । तत्र विवाहोनेष्टः सिंहस्थे सुरपतेः पूज्य । नारदः 'समदृष्टि गुरोः शुक्रस्तन्मासं तु प्रयत्नतः । विवाहादि न कुर्वीत नर्मदातीर उत्तरे । नर्मदायाम्यभागे तु समदृष्टिर्न दोषकृत् । वशिष्ठः 'अतीचारगतो जीवस्तं राशिं नैति चेत्पुनः । लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः' । लल्लः 'यदातिचारं सुरराजमन्त्री करोति गोवृश्चिकमीनसंस्थः । नायात्यसौ यद्यपि पूर्वराशिं तथापि पाणिग्रहणे न दोषः । अतीचारगते जीवे धनुष्कर्कटमीनगे । लुप्तसव्वत्सरेऽप्यत्र सर्वकर्माणि कारयेत् । वृषे मेषे झषे कुम्भे यदातीचारगो गुरुः । न तत्र काललोपः स्यादित्याह मुनिगालवः । त्रयोदशदिनः पक्षः प्रजासंहारकारकः । अपि वर्षसहस्रेण कालयोगः प्रकीर्त्तितः' । अत्रापि पक्षे विवाहादि न कार्य्यमित्यर्थः । द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकं ज्येष्ठं

शुभावहम्। ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतम्’। गार्ग्यः ‘एकोदरप्रसूतानां विवाहो नैव वत्सरे’। पुत्रीपरिणयादूर्द्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम्। पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः। पुत्रोपनयनादूर्द्ध्वं षण्मासाभ्यन्तरे तथा। पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत नोद्वाहाद् व्रतबन्धनम्। वराहः ‘न पुंविवाहोर्द्ध्वमृतुत्रयेपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकल्प्यम्। न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च स्यान्मण्डनान्मुण्डनमन्वगेव च’। मण्डनं विवाहादि, मुण्डनमुपनयनादि, ‘एकमातृकयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः। न समानाक्रियां कुर्यान्मातृभेदे समाचरेत्। कन्यायुगे भ्रातृयुगे कन्याभ्रातृयुगे तथा। न जातु मङ्गलं कुर्य्यादेकस्मिन्मण्डपेऽहनि। ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम्। तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहादि प्रशस्यते। विवाहश्चैकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि। असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत्। न वेदिकायां न गृहे न शाले न मण्डपे युग्मकरग्रहौ तु। यथा पथि प्रत्यभिदर्शने च तथा तयोरेकतरं जहाति। न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके। प्रत्युद्वाहो नैव कार्य्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम्’। त्वया चेन्ममपुत्रार्थं कन्या देया तर्हि मयापि त्वत्पुत्राय कन्या देयेति व्यवस्थायां विवाहः प्रत्युद्वाहः। ‘अप्येकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके। नैव कदाचिदुद्वाहो नैकदा मुण्डनद्वयम्। द्विशोभनं चैकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैः स्यात्। आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्यविभेदतो वा। अत्रिः ‘कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्मण्डनादपि मुण्डनम्। प्रवेशान्निर्गमं चैव न कुर्य्यान्मुण्डनत्रयम्’। मण्डनाद्विवाहानन्तरं ऋतुत्रयादर्वाक् मुण्डनं न कुर्यात्। तथा स्नुषाप्रवेशानन्तरं पुत्रीनिर्गमनं न कुर्य्यात्। मुण्डनत्रयं ऋतुत्रयमध्ये न कुर्यात् इत्यर्थः। ‘पुत्रीपरिणयादूर्द्ध्वं पुत्रस्योद्वहनाक्रिया। न दुष्टा स्यान्मातृभेदे गृहभेदेऽपि

चैव हि । एकः कर्त्ता शुभं कुर्यान्न पुत्र्योः पुत्रयोरपि । षण्मासेऽथ चतुर्मासि पूर्णे वर्षे शुभावहमिति ।

अथ प्रकीर्णकम् 'अव्रते केशधरणमसङ्कल्पे व्रते क्रिया । अब्रह्मचर्ये चर्या च वयं स्याद्दम्भसंज्ञितम् । अनाचारात्तथाऽन्यायादकाले क्षौरकर्मणः । अमङ्गलात्तथालस्यान्मृत्युर्मर्त्यान्जिघांसति । निषिद्धेषु च कालेषु क्षुरकर्म यदा भवेत् । तद्दोषशान्तये भूयः कुर्यात्क्षिप्रं शुभे दिने । प्रमादेन तु केशानामग्निस्पर्शेन दाहिनाम् । दग्धान्केशान् पञ्चगव्यमधुधौतान्प्रवापयेत् । संक्रान्त्यां पञ्चदश्यां च द्वादश्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीड्यते नैव क्षुरेणापि न हिंस्यते' । पञ्चदश्याममावास्यायाम् । दन्तकाष्ठममावास्या मैथुने च चतुर्दशी । हन्ति सप्तकुलं तस्य तैलग्रहणमष्टमी । उदन्वतोऽम्भसि स्नानं तथा श्मश्रुविमोचनम् । अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन् नरके व्रजति ध्रुवम् । व्यक्तगर्भेऽपि सीमन्ते विवाहे क्षुरमाचरेत् । क्षौरमाप्रसवान्नोक्तमन्यत्र वचनादिह ॥

अथ कलियुगमहिमा श्रीभागवते 'कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः । यत्र सङ्कीर्त्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽपि लभ्यते । नह्यतः परमोलाभो देहिनां भ्राम्यतामिह । यतोविन्देत परमां शान्ति नश्यति संसृतिः । कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः । क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः । कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् । विष्णुपुराणे 'ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम् । अतएव युगेषु वर्णेषु स्त्रीपुंसयोश्च कोधन्य इति नारदादिप्रश्ने व्यासस्योत्तरम् 'कलिर्धन्यः शूद्रोधन्यः स्त्रियो धन्या' इति विष्णुपुराणकथा । पराशरः 'त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे । कृते सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु । द्वापरे अन्नमादाय कलौ कर्मैव लिप्यते । शपथः शकुनः स्वप्नः सामुद्रिकमुपश्रुतिः । उपयाचितमादेशाः सम्भवन्ति कलौ क्वचित् । तस्मात्तन्मात्रलाभेन कलौ कार्य्यन्न कारयेत्' । कलिवर्ज्यानाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः 'देवरेण सुतोत्पत्ति-
कालिवर्ज्यानि । वानप्रस्थाश्रमग्रहः । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य वै । समुद्रयानस्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । कमण्डलुविधारणं नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यम् । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च सुराग्रहः । अ-ग्निहोत्रे हवन्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः' । लीढाया अग्निहोत्रे हवन्याश्च स्वीकारः । असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजाति-भिः । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा । वृत्तं यायावरगृह-स्थाचारः । स्वाध्यायोवेदः । अघसङ्कोचनं सूतकाद्यशौचसङ्कोचः 'प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषः पा-पेभ्योमधुपर्के च गोर्वधः । दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः । दत्तो दत्तकः । शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा । दीर्घ-कालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ । कलौ युगे त्विमान्धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः । पराशरः 'अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् । देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्' ॥

अथ गोपीचन्दनमाहात्म्यम् । तत्र तिलकप्रमाणम् । 'ललाटे ज्योतिषाकारं हृदयेऽश्वत्थपत्रवत् । बाहुभ्यां वंशपत्राभ्यां शेषे तु तुलसीदलम् । अतिदीर्घमनायुष्यमतिक्षीणं दरिद्रता । न नेत्रान्तरयोः कुर्यान्न कुर्याद्धि बहिः क्वचित् । गारुडे 'यो मृ-त्तिकां द्वारवतीसमुद्भवां करे समादाय ललाटपट्टे । करोति नित्यं वपुशुद्धिहेतुः क्रियाफलं कोटिगुणं सदाभवेत् । क्रिया-विहीनं यदि मन्त्रवर्जितं श्रद्धाविहीनं यदि कालवर्जितम् ।

कृत्वा ललाटे यदि गोपिचन्दनं प्राप्नोति तत्कर्मफलं सदाक्षयम् । यस्यान्तकाले किल गोपिचन्दनं बाह्वोर्ललाटे हृदि मस्तके च । प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोर्गोबालघाती यदि विप्रहा नरः । स्कान्दे 'शङ्खचक्राङ्कितततनुः शिरसा मञ्जरीधरः । गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः । हरिनामाक्षरमुखं ललाटे गोपिचन्दनम् । तुलसीमालिकोरस्कं स्पृशेयुर्न यमोद्भटाः । गोपीमृत्तुलसी शङ्खः शालग्रामः सचक्रकः । गृहेपि यस्य पञ्चैते तस्य पापभयं कुतः । कृष्णायुधाङ्कितो देही गोपीचन्दनमृत्स्नया । प्रयागादिषु तीर्थेषु स स्नातः किङ्करिष्यति । नारायणायुधधरं कृत्वात्मानं कलौ युगे । कुरुते यानि कर्माणि मेरुतुल्यानि तानि वै । धात्रीमाला हरेः शङ्खं पद्मं कौमोदकी तथा । रथाङ्गं यस्य देहे वै दृश्यते स जनार्दनम् । कृष्णायुधाङ्कितोमर्त्यः श्मशाने म्रियते यदि । प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद । यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः । अपराधसहस्रं तु नित्यं हरति केशवः । ललाटे तु गदा धार्या मूर्ध्नि चापशरास्तथा । नन्दकं चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये । अगस्त्यसंहितायाम् 'येनायुधानि बाह्वोश्च धृतानि द्विजसत्तम । पापिष्ठो वाप्यपापिष्ठः सर्वज्ञोऽप्यज्ञ एव वा । भवेदेवाधिकार्यत्र पूजाकर्मण्यसंशयम् । तथा 'तुलसीकाष्ठघटितै रुद्राक्षाकारधारितैः । शङ्खचक्रगदापद्मपादुकाकारकारितैः । निर्मितां मालिकां कण्ठे निधायार्चनमाचरेत् । तथा कमलमालां च सम्यक् पुष्करमालिकाम् । यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालासरूपिणीम् । कण्ठमालां च यत्नेन कृतं तस्याक्षयं भवेत् । संघृष्य तुलसीकाष्ठं यो दद्याद्राममस्तके । कर्पूरागुरुकस्तुरीचन्दनेन च तत्समम्' ॥

अथ तुलसीमहिमा अगस्त्यसंहितायाम् 'तुलसीविपिनस्यापि समन्तात्पावनं स्थलम् । क्रोशमात्रं भवत्येव गाङ्गेयस्येव

पाथसः । तुलसीरोपिता स्पृष्टा दृष्टा सिक्ता च पावयेत् । आराधिता प्रयत्नेन सर्वकामफलप्रदा । चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां विशेषतः। स्त्रीणां च पुरुषाणां च पूजितेष्टं ददाति सा। प्रदक्षिणं भ्रमित्वा ये नमन्ति तुलसीं नराः। न तेषां दुरितं किञ्चित्प्रक्षीणमवशिष्यते । अनन्यदर्शनाः प्रातः पश्यन्ति तुलसीं नराः। अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणात्प्रहणन्ति ते । तुलसीसंनिधाने तु ये सजन्ति कलेवरम् । न तेषां नरके वासस्ते यान्ति परमं पदम् । पाद्मे ' न पश्यति यमं वैश्य तुलसीवनरोपणात् । सर्वपापहरं सर्वकामदं तुलसीवनम् । तुलसीकाननं वैश्य गृहे यस्मिंस्तु तिष्ठति । तद्गृहं तीर्थभूतं हि न यान्ति यमकिङ्कराः । तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः । प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः । दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं विशांवर । तुलसीवनसंस्पर्शः सममेतत्त्रयं स्मृतम् । रोपणात्पालनात्सेकाद्दर्शनात्स्पर्शनात्तथा । तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसम्भवम् । पक्षे पक्षे तु सम्प्राप्ते द्वादश्यां वैश्यसत्तम । ब्रह्मादयोपि कुर्वन्ति तुलसीदलपूजनम् । मणिकाञ्चनपुष्पाणि तथा मुक्तामयानि च । तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुरुते विष्णुपूजनम् । न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः । पक्षान्ते रविसंक्रान्तौ द्वादश्यां सन्ध्ययोर्निशि । तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते च्छिन्दन्ति हरेः शिरः। वामनपुराणे 'तावद्गर्जन्ति पक्षीन्द्र मृदस्तीर्थसमुद्भवाः । यावन्न दृश्यते भाले तुलसीमूलमृत्तिका ॥

अथ धात्रीमाहात्म्यम् । स्कान्दे ' यः कश्चिद्वैष्णवे लोके धत्ते धात्रीफलं मुने । प्रियो भवति देवानां मनुष्याणां तु का कथा । धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलसमन्वितः । धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् । धात्रीफलानि यो नित्यं वहते

करसम्पुटे । तस्य नारायणो देवो वरमिष्टं प्रयच्छति' । व्यासः 'श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्नरः । तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः । नवम्यां दर्शसंक्रान्त्योः सप्तम्यां रविवासरे । चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्' । रत्नमालायाम् 'स्नातुर्जनस्य दशमी तनयं त्रयोदश्यर्थं निहन्त्युभयमेतदपि द्वितीया । सप्तम्यनिन्दुनवमीषु च सम्पदिष्णुः स्नायात्कदाचिदपि नामलकैर्मनुष्यः ।अथ शङ्खमाहात्म्यम् । स्कन्दपुराणे'त्रैलोक्ये यानि

तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया । शङ्खे तिष्ठन्ति विप्रेन्द्र तस्माच्छङ्खं

शङ्ख महिमा । समर्चयेत् ।शङ्खस्थितं च यत्तोयं भ्रामितं केशवोपरि । वन्दते शिरसा यस्तु गङ्गास्नानेन तस्य किम् । नाद्यं तडागजं वापि वापीकूपह्रदादिजम् । सर्वं भवति शङ्खस्थं गङ्गातोयसमं जलम् । गृहीत्वा शङ्खपादोदं शङ्खे कृत्वा तु वैष्णवः । यो वहेच्छिरसा नित्यं स मुनिस्तापसोत्तमः । त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । पूजितः सर्वदेवैस्तु पाञ्चजन्य नमोस्तु ते । शङ्खं करतले कृत्वा मन्त्रेणानेन वैष्णवः । यः स्नापयति गोविन्दं तस्य पुण्यमनन्तकम्' । अनेन मन्त्रेण करतले कृत्वेसन्वयः । 'दर्शनेनैव शङ्खस्य किंपुनः स्पर्शने कृते । विलयं यान्ति पापानि हिमवद्भास्करोदये । वाराहे 'दक्षिणावर्त्तशङ्खेन तिलमिश्रोदकेन च । उदके नाभिमात्रे च यः कुर्य्यादभिषेचनम् । प्राक्स्रोतसि च वै नद्यां नरो ह्येकाग्रमानसः । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

अथ द्वात्रिंशदपराधाः । यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे । देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः । पादप्रसारण चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्षणं चापि मिथ्याभाषणमेव च । उच्चैर्भाषा मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः । निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम् । कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परा स्तुतिः । अश्लीलभाष-

णं चैव अधोवायुविमर्जनम् । शक्तौ गौणोविचारस्तु आनिवेदितभक्षणम् । पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् । गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । निष्ठीवनं परीहासः सुरतं शपथक्रिया । अपराधास्त्विमे विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्त्तिताः । अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया । दासोऽयमिति मां मत्वा क्षमस्व मधुसूदन । इति मंत्रं जपन् यस्तु दण्डवत्प्रणमेद्धरिम् । द्वात्रिंशदपराधांस्तु क्षमते तस्य केशवः । अथ यदर्थं सर्वधर्मोपासनं सा

भक्तिनिरूपणम् । भगवद्भक्तिरेव । यदुक्तं श्रीभागवते 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते । तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते । ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः । भगवद्गीता 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे' । मन्मनाः मच्चिन्तकः, मद्भक्तो मन्मन्त्रोपासकः, मद्याजी मद्याजकः । 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' । अत्र सर्वधर्मत्यागे सति नित्यकर्मणोऽप्यकरणे प्रत्यवायः स्यादिति शोचन्तमर्जुनं भगवानाश्वासयति, माशुचस्त्वम् अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति । भगवत्कीर्त्तनस्मरणादौ शौचाद्यपेक्षा नास्ति । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे 'चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं विद्यते तत्र स पवित्रकरो यतः । पाद्मे' अपवित्रः पवित्रोवेत्यादि । शेषं भक्तभक्त्यादिसामान्यविशेषलक्षणमाहिमादि श्रीविष्णुपुराणे श्री-

भागवतादौ च भूयर्यनुसन्धेयम् ॥

अथ भागवतधर्माश्चन्द्रशर्मणो वाक्येनोक्ताः । स्कान्दे 'अद्य प्रभृति कर्त्तव्यं यन्मया कृष्ण तच्छृणु । एकादश्यां न भोक्तव्यं कर्त्तव्यो जागरः सदा । महापूजा च कर्त्तव्या प्रत्यहं पूजनं तव । पलार्द्धेनापि विद्धं तु न कार्य्यं वासरं तव । नित्यं नामसहस्रं तु पठनीयं तव प्रियम्। पूजा च तुलसीपत्रैर्मया कार्य्या सदैव हि । तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् । त्वत्कथाश्रवणं कार्य्यं नित्यं पुस्तकवाचनम् । नित्यं पादोदकं मूर्द्ध्नि मया धार्य्यं प्रयत्नतः । नैवेद्यभक्षणं चैव करिष्यामि यत्नतः । निर्माल्यं शिरसा धार्य्यं त्वदीयं सादरं मया । त्वया यदवशिष्टं तु भक्षणीयं सदा मया । तथातथा प्रकर्त्तव्यं तव तुष्टिर्यथा यथा । सत्यमेतन्मया कृष्ण तवाग्रे परिकीर्त्तनम्' । नारदपञ्चरात्रे 'संयमांश्च प्रवक्ष्यामि संक्षेपात्पञ्चरात्रिणाम् । न मत्स्यान्भक्षयेन्मांसं कूर्म्मसूकरयोस्तथा । कांस्यपात्रे न भुञ्जीत न पद्मवटपत्रयोः । देवागारे न निष्ठीवेत क्षुरं चात्र विवर्जयेत् । न सोपानत्करचरणः प्रविशेदत्र तु क्वचित् । एकादश्यां न चाश्नीयात् पक्षयोरुभयोरपि । जागरं निशि कुर्वीत विशेषाच्चार्चयेद्विभुमिति । नरकभोगानन्तरं जन्मक्रम उक्तो वैष्णवे । 'स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः । धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् । सहस्रभागप्रथमा द्वितीयाद्या अनुक्रमात् । ' सर्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्ति समाश्रिताः । अब्जा मत्स्यादयः । सहस्रभागः प्रथमो येषान्ते तथा द्वितीयाद्या अनुक्रमात् कृम्याद्यनुक्रमात् । अयमर्थः—कृमिभ्यः सहस्रभागाधिकाः स्थावराः, अब्जेभ्यः सहस्रभागाधिकाः कृमयः, पक्षिभ्यः सहस्रभागाधिका अब्जा' इत्यादिक्रमेणान्नेयानि ॥

श्रीविश्वम्भरविहिते स्मृतिसारोद्धारसंज्ञके ग्रन्थे ।
कालप्रकीर्णविनिर्णयनामा गान्नवम उद्धारः ॥ ९ ॥

मनुः 'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत्। कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च'। तन्मूलानितिपुंस्त्वमार्षम् ?। विष्णुः 'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय चिन्तयेदिष्टदेवताः'। तथा 'शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम्। तत्क्षणात्तस्य नश्यन्ति सर्वपापान्यशेषतः।

मूत्रपुरीषोत्सर्गः। याज्ञवल्क्यः 'दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः'।देवलः 'सन्ध्यासु परिवर्जयेत्' मूत्रपुरीषे इति शेषः। इदमुपरुद्धेतराविषयम्। न वेगं धारयेन्नोपरुद्धः क्रियां कुर्यादिति माधवधृतस्मरणात्। मनुः 'छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः। यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च'। दिङ्मोहादिविषयमेतत्। प्राणबाधाविषयं च। आङ्गिराः 'कृत्वा यज्ञोपवीतं च पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्। विण्मूत्रं तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः'। कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम्। तदुक्तं सांख्यायनगृह्ये 'यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति। याज्ञवल्क्यः 'गृहीतशिश्न उत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः। गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः'॥ अत्र गन्धलेपक्षयार्थकमेव शौचं मृत्संख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः। गन्धलेपक्षयस्य मृत्संख्यादिविशेषं विनाप्युपपत्तेः। न च 'एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणमिति मृत्संख्यादिनियतशौचस्यैव द्वैगुण्यादिकथनमुपपद्यत इति वाच्यम्। शौचं हि द्विविधम्, दृष्टमदृष्टं च। तत्र गन्धलेपक्षयकारकरूपं दृष्टं मृत्संख्यानियमजन्यं नियमादृष्टरूपमदृष्टम्। तथा चैतच्छौचमिति शौचपदेन नियमादृष्टमेव परामृश्य-

ते। नच गन्धलेपक्षयकरं शौचं स्त्रीशूद्रपरम् । ब्राह्मणादेरपि गन्ध-लेपक्षयस्यापेक्षितत्वात् । नच संख्याविशेषविशिष्टमृदैव ब्राह्मणादे-र्गन्धादिक्षयोऽपेक्षितः । गन्धादिक्षये संख्यानियमस्याप्रयोजकत्वात् । तस्माददृष्टविशेषार्थिनामेव नियमो न दृष्टार्थिनामिति ध्येयम् । वैष्णवे 'वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलात्तथा । शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसम्भवाम्' । सिद्धान्तशुद्धोद्धारे—मनुः 'नमार्गान्न श्मशानाच्च नादद्यात्कुड्यतः क्वचित्' । मृत्संख्यानियममाह शातातपः 'एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः । मूत्रे शौचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं स्मृतम् । मूत्रे मूत्रमात्रे । दक्षः 'एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या पादयोः षट् तथैव च । एका लिङ्गे करे तिस्र उभयोर्मृद्द्वयं स्मृतम् । मनुः 'एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता' । शुद्धिमदृष्टविशेषं न तु गन्धादिक्षयम् । तस्य संख्यानियमं विनापि निर्वाहादित्युक्तम् । यदाह स एव 'यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद् गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु' । पादशौचे शङ्खः 'तिस्रस्तु पादयोर्देया शौचकामस्य सर्वदा । यमदक्षौ 'द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये पञ्चापाने तथैव चेति । लेपाविशेषसंख्यायां गुदे तिस्र इति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदपरम् । लिङ्गशौचे मृत्प्रमाणमाह दक्षः । 'लिङ्गे तु मृत्समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया । विट्शौचे स एव 'अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्त्तिता' । यद्दिवा विहितं शौचं तदर्द्धन्तु निशि स्मृतम् । तदर्द्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्द्धमध्वनि' । दिवोदितस्य शौचस्य रात्रावर्द्धं विधीयते । आतुरे तु अर्द्धभागादिकरणं नियमशौचस्यैव बोध्यं दृष्टशौचस्य साधारणत्वादि स्मर्त्तव्यम् ।

अथाचमनम् । वृद्धपराशरः 'कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः । निबद्धशिखकक्षस्तु द्विज आचमनं चरेत्' । याज्ञवल्क्यः 'त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत् । अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः । हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुध्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः' । अन्ततः ओष्ठप्रान्तेन । हारीतः 'वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचामति यो द्विजः । उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरेण मलेन वा' । एतच्च वामहस्तमात्रधृतकुशपरम् । 'उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा च द्विगुणं फलमिति गोभिलोक्तेः । हारीतः 'सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ द्विजः । ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् । सोपानत्को नचोष्णीषी पर्यङ्कासनयानगः । दुर्देशप्रपदश्चैव नाचामन् शुद्धिमाप्नुयात्' । सांख्यायनः 'स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान् । भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

अथ दन्तधावनम् । तत्र दक्षः 'उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथाविधि । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । महाभारते 'प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः । दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरं ततः । प्राङ्मुखेनोपविष्टस्तु भक्षयेद्दन्तधावनम् । छन्दोगपरिशिष्टे 'उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् । मन्त्रस्तु" आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाःपशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो धेहि वनस्पते' । अयं छन्दोगानां मन्त्रः कात्यायनमतोपजीविनां तु "अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमोराजाऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमार्जतु यशसा च भगेन च" । प्रक्षाल्येत्थं शुचौ देशे दन्तधावनमुत्सृजेत् । पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यसंशयम् । अलाभे दन्तकाष्ठानां

निषिद्धायां तिथौ तथा। अपां द्वादशगण्डूषैः पत्रैर्वा दन्तधावनम्। जिह्वोल्लेखः सदैव च' इति। 'प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव सत्तमाः। दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्'। सिद्धान्तशुद्धोद्धारे 'चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च। नन्दासु च नवम्यां च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्। श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका'। तत्रैव विष्णुः 'प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च। नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्। वृद्धयाज्ञवल्क्यः 'इष्टकालोष्टपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा। मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेद्दन्तधावनम्'। व्यासः 'योमोहात्स्नानवेलायां भक्षयेद्दन्तधावनम्। निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह'। इदं मध्याह्नस्नानविषयम्। 'मध्याह्ने स्नानवेलायां भक्षयेद्दन्तधावनम्। निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितरस्तथा' इत्युक्तेः। प्रातःस्नानस्य प्राग्दन्तधावनमुचितम्। 'प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकमिति वचनात्। इदं तु बोध्यम्। कृतप्रातःस्नानस्यैव मध्याह्ने दन्तधावनं निषिद्धम्। 'मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्। पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम्' इति मैथिलनिबन्धोदाहृतमनुवचनादिति। वैष्णवे 'आचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम्। योगियाज्ञवल्क्यः 'स्मृत्वोंकारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः। पुनराचम्य हृदयं बाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत्। ब्राह्मे 'स्वमात्मानं घृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्। प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्सङ्क्षेपेण यथोदितम्। तत्र

प्रातःस्नानम्। मार्कण्डेयः 'अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीहाफला यतः। प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्त्तितम्'। एवं मध्याह्नस्नानमपि नित्यम्। यदाह पारस्करः 'अथातो नित्यस्नानं' न-

१ मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुः तद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गम्।

घ्यादावित्युपक्रम्य स्नानविधिरेष इति । व्याख्यातं चैत-द्भाष्यकृता नित्यस्नानं मध्याह्नस्नानमेवेति । अप्रायश्चित्तनिमि-त्तके स्नाने तर्प्पणादेर्निवृत्तिः । अप्रायश्चित्तनिमित्ते तु स्नानमा-त्रं विधीयत' इति वचनात् । कात्यायनः 'अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपोविगर्हितः । न तनुयान्न विस्तारयेत् । अत एव मन्त्रवर्ज इत्यस्य मन्त्राल्पत्वमर्थः ?। योगियाज्ञवल्क्यः 'पञ्चपञ्च उषः कालः सप्तपञ्चारुणोदयः।अष्ट पञ्च भवेत्प्रातः शेषः सूर्योदयः स्मृतः । ब्राह्मं लक्षगुणं प्रोक्तं तद-र्द्धमरुणोदयम् । तदर्द्धं गुप्तनक्षत्रं तदर्द्धं भास्करोदये । प्रातर्मध्याह्न-योः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रिषवणस्नानं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः' । एतदशक्तब्रह्मचारिविषयम् । 'नार्त्तस्त्रिषवणस्ना-यी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्' । 'स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी गृही तथेति वचनाभ्याम् । वामनपुराणे 'निधाय तीरे कुशपिञ्जुला-नि पूर्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेच्च । प्रक्षाल्य पादौ च मुखं च कण्ठे यज्ञोपवीतं च जलं पिबेत्त्रिः' । अत्र यज्ञोपवीतं कण्ठे निधायेत्यन्वयः । त्रिःपिबेदाचामेदित्यर्थः । आपस्तम्बः 'यज्ञोपवीतं कृत्वा क्षालयेत् । तथा कराभ्यां स्थापयेद्दर्भान् शिखाबन्धं विधाय च । प्राणायामं ततः कुर्यात्कालज्ञानं यथा-विधि' । अत्र शिखाबन्धः प्राकृतो वेदितव्यः । तदानीं तदकरणे घृतावेक्षणादावनधिकारप्रसङ्गात् । 'विशिखो व्युपवीतश्च यत्क-रोति न तत्कृतम् । इतिवचनात् । 'मृत्तिकां तु त्रिधा कुर्याद्भा-गेनैकेन लेपयेत् ।दक्षिणेन करेणैव अष्टावेताननुक्रमात्' । ललाटमंसा-द्वयं हृदयं पृष्ठमुदरं कुक्षिद्वयं चेत्यष्टौ । 'ततो वामकरेणैव ना-भिवस्त्यूरुजङ्घकम् । दक्षिणादिक्रमेणैव चरणौ तु त्रिभिस्त्रिभिः । मृदस्तृतीयभागेन करौ च त्रिःप्रमार्जयेत् । इति तूष्णीं मृदा-

स्नानं कृत्वाचम्य जलं विशेत् । नाभिमात्रे जले गत्वा केशान्कृत्वा द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासां च त्रिःकृत्वोन्मज्जनं ततः । द्विराचम्याभिषेकं तु कुर्यादष्टाक्षरेण च' । अत्र सिद्धान्तकृतः—कात्यायनमतोपजीविनां तु बद्धजूटमेव स्नानम् । अत्र केशानिति बद्धजूटमिति च व्रतिपरम् । अव्रते केशधारणमिति वचनात् । अत्र प्रेतस्नानं प्रकृतिः, एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखा मुक्तशिखाः सकृन्निमज्जेयुरिति । अत्र प्रकृतिवद्विकृतिन्यायेन प्राकृतधर्माणां विकृतौ प्राप्तानां मध्ये ये सूत्रकृता कण्ठरवेण वर्जितास्ते निवर्त्तन्ते । यथा । बद्धशिखीति विमुक्तशिखित्वनिराशः, यज्ञोपवीतीति प्राचीनावीतित्वनिराशः । सूर्यस्याभिमुखो मज्जेदिति दक्षिणामुखत्वनिराशः । उत्तीर्य धौते वाससी परिधायेति एकवस्त्रतानिराश इत्यूचुः । तन्न । प्रकृतिविकृतिभावव्यत्यासात्, स्नातकस्य क्लृप्तकेशश्मश्रोर्जटाजूटाभावात् । न ह्यत्र शिखापदेन मूर्द्धजा अभिधीयन्ते । किन्तु मन्त्रविशेषबद्धा मूर्द्धजैकदेशा इति । 'आयङ्गौरिति सूक्तेन द्विज आवर्त्तयेदपः । जम्बुकायेति मन्त्रेण विदध्यादघमर्षणम् । जम्बुकायेति भाववृत्तसूक्तोपलक्षकम् । 'यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः । तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम्' इति मनुवचनात् । जपन् द्वादशवारांस्तु महापापापनुत्तये । अघमर्षणमन्त्रेण धूतपापः समाहितः । ततो निमज्य वारांस्त्रींस्ततस्तर्पणमाचरेत् । सङ्क्षेपतर्पणं तु 'देवास्तृप्यन्त्विति त्रिः, ऋषयस्तृप्यन्त्विति त्रिः, प्रजापतिस्तृप्यतु इति सकृत् । अतिसङ्क्षेपमाह । शङ्खः 'आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात् । जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्सङ्क्षेपतर्पणम्' । तर्पणं तु गायत्रीजपतः पूर्वमनुष्ठेयमिति यदाह गोभिलस्तत् छन्दोगपरम् । यजुर्वेदिनां

---

१ आयङ्गौ· पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुर । पितरञ्च प्रयंत्स्वः ॥

तु कात्यायनेन गायत्रीजपानन्तरमेव तर्प्पणविधानादिति ।

अथ सन्ध्या । दक्षः 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् । संवर्तः 'प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् । तिष्ठेदोदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः । आसीतोद्गमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन्' । सन्ध्यावन्दनानन्तरं याज्ञवल्क्यः' हुत्वाग्नीन्सूर्य्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान्समाहितः। वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च । नारसिंहे ' दिवसस्याद्यभागे तु सर्व्वमेतत्समाचरेत् । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासं समाचरेत्' । द्वितीये भागे पूर्व्वाह्णस्य ।

अथ पोष्यवर्गचिन्ता । तत्र दक्षः ' तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गस्य साधनम् । तृतीयोभागः पूर्व्वाह्णस्यैव । मैथिलग्रन्थे पोष्यवर्गानुशासनमितिपाठः । पोष्यवर्गस्तु—माता गुरुः पिता भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः' । अभ्यागतः सम्बन्धी ग्रामान्तरादागतः । अतिथिरदृष्टचरोऽसम्बद्धो भोजनार्थमुपागतः ।'उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये' । ईश्वरमभिषेकादियुक्तं राजानम् । अलब्धलाभो योगः, लब्धरक्षणं क्षेम । महाभारते ' धर्मेणार्थः समाहार्य्यो धर्मेणार्थस्य रक्षणम् । एकेनांशेन धर्मस्तु कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । एकेनांशेन कामस्तु एकमंशं विवर्द्धयेत्।दक्षः 'चतुर्थे तु तथाभागे

मध्याह्ने-स्नानम्। स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाकृत्रिमे जले'।वसिष्ठः 'पारक्येषु निपानेषु न स्नायाद्धि कदाचन ।निपानकर्त्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते । अलाभे देवखातानां सरसां सरितां तथा । उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत्' । चतुर इति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदनार्थम् । 'पञ्चपिण्डाननु-

दृधृत्य न स्नायात्परवारिणि' इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । 'मृदैकया शिरःक्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेरथोपरि । अधश्च तिसृभिः कायात्षड्भिः पादौ तथैव च । प्रक्षाल्य सर्वकायं च द्विराचम्य यथाविधि। ततः संमार्ज्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवित् । अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे । मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना । आरुह्य मम गात्राणि सर्वपापं व्यपोहतु । मृत्तिके त्वानुगृह्णामि प्रजया च धनेन च । मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता । मृत्तिके जहि तत्सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतम् । मृत्तिके देहि मे तुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्' । योगियाज्ञवल्क्यः ' मृदा स्नानं न कुर्वीत रात्रिसन्ध्याग्रहेषु च । विधिज्ञः स्नानकाले तु तथा भौमार्कवारयोः'। ततश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति स्मरन् । अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां रसं वने । तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् । तन्मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गोमय सर्वदा' । ततोदूर्वायाः 'काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ति परुषः परुषस्परि ।एवं नो दूर्वे प्रतनुसहस्रेण शतेन च । या शतेन प्रतनोषि सहस्रेणाधिरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् । कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः । ईहेत देवीरमृतं पारावतस्य रातिषु । देवीरपः पारावतस्य रातिष्वित्यादिमन्त्रैरमृतमीहेत । एभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रिता आपोऽमृतं भवन्तीत्यर्थः।'येतेशतामिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेत्ततः। ततो महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । आपोहिष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि । तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्ततः । ततोऽर्कं वीक्ष्य सोंकारं निमज्यान्तर्जले नृपः । प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम् । यथोक्तैः क्षोभितस्तैस्तु मज्जेत्त्रि-

१ 'आपो हिष्ठा' इत्यादि 'इमदापः प्रवहत' इत्यादिभि ऋग्भिः ॥

दण्डवत्तमः’। यथोक्तैः प्राणायामादिभिः क्षोभितः सञ्चालितः पूर्वावस्थामतिक्रान्तो गतपाप इति यावत्। एतच्च स्नानं साधारणम्, विशेषस्तु स्वशाखाभ्यो विज्ञेयः॥

अथ सङ्क्षेपस्नानम्। योगियाज्ञवल्क्यः ‘एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः। असामर्थ्यान्न कुर्य्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते। स्नानमन्तर्जलं चैव मार्जनाचमने तथा। तीर्थस्यावाहनं चैव तीर्थस्य परिकल्पना। अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः। स्नानाचरणमेतत्तु समादिष्टं महात्मभिः’ इति॥ जाबालिः ‘प्रवाहाभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै। स्थावरेषु च सर्वेषु भास्वतोऽभिमुखस्तथा’। कात्यायनमतोपजीविनां तु सूर्य्याभिमुखमेव मज्जनं सर्वत्रेत्युक्तम्। मनुः ‘न स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि। न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये’। शातातपः ‘अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः। न वा विधूनयेत्केशान्वाससी न विधूनयेत्। तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यावद्रोमाणि मानवे। स्रवन्ति तावत्तीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्। देवलः ‘देवाः पिबन्ति शिरसो मुखतः पितरस्तथा। वक्षसोपि च गन्धर्वा अधस्तः सर्वजन्तवः’। सन्ध्यादिकरणानन्तरं परिमार्जनं

वस्त्रपरिधानम्। दृष्टार्थम्। योगियाज्ञवल्क्यः ‘स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च। प्रक्षाल्योरू मृदा चाद्भिर्हस्तौ प्रक्षालयेत्तथा’। भृगुः ‘ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपतेरक्तमुल्वणम्। पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते’। उल्वणं प्रव्यक्तं निविडमित्यन्ये। शातातपः ‘ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम्। अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम्’। ईषद्धौतं क्षाराद्यसंयोगधौतम्। तथा ‘अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं प्रोक्तं वासः स्वयम्भुवा। प्रशस्तं तन्माङ्गलिके तावत्कालं न सर्वदा’। माङ्गलिके विवाहादौ। ‘प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं

वासः प्रसारयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचितथा ' अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप । अन्यद्रथ्यासु देवाना-मर्चायामन्यदेव तु । अन्यच्च लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने' ॥

अथ तिलकविधिः । ब्रह्माण्डपुराणे ' अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् । अनामिकान्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी । एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् । वर्त्ति-दीपाकृतिं चापि वेणुपत्राकृतिं तथा । पद्मस्य मुकुलाकारं त-थैव कुमुदस्य च । मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् । दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्याद-ष्टाङ्गुलमतः परम् । ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे । माधवं हृदये न्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके । विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामकुक्षौ च वामनम् । श्रीधरं वामबाहौ च हृषीकेशं तु कन्धरे । पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुद्दामोदरं स्मरेत् । ककुदीसर्थः। वासुदेवं स्मरेन्मूर्द्धिन तिलक-द्वादशं त्विदम् । दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् । पद्मं मत्स्यं वामकरे शङ्खकूर्मं गदां तथा । ललाटे तु गदाधार्या मूर्द्धिन चापः शरस्तथा । नन्दकं चैव हृन्मध्ये शङ्खं चक्रं भुजद्वये । श-ङ्खचक्राङ्कितो मर्त्यः श्मशाने म्रियते यदि । प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद" । व्यासः 'गङ्गातीरसमुद्भूतां मृदं मूर्द्ध्नि विभर्ति यः । बिभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केव-लम् । शातातपः 'गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् । मृदं मूर्द्ध्ना वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते । ब्रह्माण्डे 'श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् । श्रीकरं पीतमित्याहुर्विष्णुभक्तिकरं सि-तम् । यागो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्प्पणम् । भस्मी-भवति तत्सर्वमूर्द्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्' । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रमिति यथा-

धिकारतिलकोपलक्षणम् । 'ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं क्षत्रियस्तथा । अर्द्धचन्द्राकृतिं वैश्यो वर्त्तुलं शूद्रजातिषु ॥

अथ मध्याह्नस्नानसन्ध्यावन्दनानन्तरं ब्रह्मयज्ञः । तत्र योगियाज्ञवल्क्यः 'प्रदक्षिणं समावर्त्त्य नमस्कृत्वोपविश्य च । दर्भेषु दर्भपाणिः सन्प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः । स्वाध्यायं च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञं समाचरेत्' । गौतमः 'अथ यदि वातो वायात् स्तनयेद्वा विद्युत् पतेद्वा एकामृचमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत् । भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीतिपठेत्' । स्तनयेदित्यादि सर्वानध्यायोपलक्षणम् । याज्ञवल्क्यः 'वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत्' । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । तस्याप्यज्ञाने गायत्रीमात्रजपः। बौधायनः 'अप आचम्य दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेत् शतकृत्वोऽपरिमितकृत्वोवा दशावरामिति । बृहस्पतिः ' स चार्वाक् तर्प्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति विनिश्चयः' । स ब्रह्मयज्ञः, वैश्वदेवावसाने हन्तकारान्ते। यदाह श्रुतिः 'देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतयज्ञ इति । कौर्म्मे 'यदि स्यात्तर्प्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो नहि। कृत्वा मनुष्ययज्ञं च ततः स्वाध्यायमारभेत्' । मनुष्ययज्ञं सनकाद्युद्देश्यकं नत्वातियज्ञमितिसभ्याः । ग्राममध्ये मनस्येव ब्रह्मयज्ञं कुर्य्यात् । 'ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवानक्तं चेति श्रुतेः । इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः । ब्रह्मयज्ञार्च्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्द्दनः ॥

तर्पण-निर्णय अथ तर्पणम् । बृहस्पतिः 'ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् । जप्त्वाथ प्रणवं वापि ततस्तर्प्पणमाचरेत् । शातातपः 'तर्पणं तु शुचिः कुर्य्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवे-

भ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्' । अत्राञ्जलिनियममाह व्यासः 'एकैकमञ्जलिं देवा द्वौद्वौ च शनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीं स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् । वैष्णवे 'त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् । ऋषीणां च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः । यथान्यायं त्रिः । योगियाज्ञवल्क्यः 'अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना' । अत्र सव्यान्वारब्धदक्षिणेन पाणिनेत्यञ्जलिरभिप्रेतः। 'एकहस्तेन तोयेन

तर्पणेहस्तनिर्णय । न कुर्यात्पितृतर्प्पणम् । पितरो न प्रशंसन्ति देवतानां न शस्यते' इति वचनादेकहस्तेन तर्प्पणनिषेधात् । शङ्खः 'उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति । स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः। एतच्छ्राद्धविषयम्। 'श्राद्धे विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते । तर्प्पणं तूभयेनैव विधिरेष सनातन' इति कार्ष्णाजिनिवचनात् । कौर्म्मे 'अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । देवर्षीस्तर्प्पयेद्धीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन्' । एतदपि दक्षिणहस्तस्यैव मुख्यकरणत्वप्रतिपादनं, तच्च पितृतीर्थादिनियमबोधनाय । नत्वेकहस्ततर्प्पणपरम् । उदकाञ्जलिभिः पितॄनित्यनेन विरोधात् । न च देवर्षीनिति विशेषोपादानादेकहस्ततर्प्पणस्य तन्मात्रविषयतास्त्विति वाच्यम् । एकैकमञ्जलिं देवा इत्यादिवचनविरोधात् । कौर्मवचनं शाखाभेदव्यवस्थितमित्येके । 'अन्वारब्धेन सव्येन नाम्ना गोत्रेण चाप्यथ' इति योगियाज्ञवल्क्यवचनमपि सव्यहस्तस्याञ्जलिघटकताभिप्रायकमिति सर्वं समञ्जसम् । हारीतः 'वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले विस्तीर्णबर्हिषि । विधिज्ञस्तर्प्पणं कुर्यान्न तु पात्रे कदाचन' । एतदनुद्धृतोदकस्थलतर्प्पणविषयम् । उद्धृतोदके तु स एवाह । 'पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् । असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं सकृत्' । इदमनुद्धृतजलतर्प्पणाभिप्रा-

येण । एवं च यानि स्थलतर्प्पणनिषेधकानि तानि जलस्थस्य, यानि जलतर्प्पणनिषेधकानि तानि स्थलस्थस्येति वचनानां विरोधः परिहरणीयः । विष्णुः 'यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवतापितॄन् । तर्प्पयेत्तु यथा काममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्' । एतत्तु स्थलस्याशुचित्वे जले तर्प्पणमनुजानीते । हारीतः 'आर्द्रवासा जले कुर्य्यात्तर्प्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात्तर्प्पणाचमनं जपम् । दक्षः ' प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तर्प्येत् पितॄन् दक्षिणतस्तथा । अग्रैस्तु तर्प्पयेत् देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः । पितॄंस्तु कुशमूलैस्तु विधिः कौशो यथाक्रमम्' । ससत्रनः ' खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्प्पणम् । मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शुद्धेन कदाचन' । अत्र वा शब्दोपादानान्न समुच्चयः । योगियाज्ञवल्क्यः 'अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूपमेव च । कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतोभवेन्नरः' । मनुः 'राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः । वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते' । शङ्खः 'सौवर्णेन पात्रेण राजतेनौदुम्बरेण खड्गपात्रेणान्यपात्रेण वोदकं पितृतीर्थे स्पृशन्दद्यादिति । अत्राञ्जलिना तर्प्पणस्य विधानाद्यादृशपात्रेणाञ्जलिभङ्गो न भवति तादृक्पात्रं ग्राह्यम् । पात्रादिविधानं श्राद्धीयार्घदानपरमित्यपरे । असमर्थस्य संक्षेपतर्प्पणमुक्तम् । विष्णुपुराणे 'आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् । क्षिपेत्तोयाञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्वन्संक्षेपतर्प्पणम्' । पराशरः 'द्वादश्यां पञ्चदश्यां च संक्रान्तौ श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव नच क्षारेण योजयेत् । शङ्खः 'एवं यः सर्वभूतानि तर्प्पयेदन्वहं द्विज । स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपमनामयम्' ॥

अथ देवार्चनम् । पाद्मे 'सूर्यदेवं नमस्कृत्य त्रिःकृत्वा च प्रदक्षिणम् । द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।

आशयस्थं ततः पूज्य प्रतिमां चापि पूजयेत्' । आशयस्थं मनस्थम् । जलस्थमित्यन्ये । नारसिंहे ' जलदेवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुमान् । विधिना पुरुषसूक्तेन ततो विष्णुं समर्च्चयेत् । वैश्वदेवं ततः कुर्य्याद्बलिकर्म्म यथाविधि' । एतेन विष्णुपूजाया एव नित्यत्वं प्राप्तम् । वैश्वदेवादिसाहचर्यात् । 'शिवं भास्करमग्निं च केशवं कौशिकीमपि । मनसानर्चयन् याति देवलोकादधोगतिम्' । एतत्तु शिवादीनां मानसपूजाया नित्यत्वं बोधयति । मनसाप्यनर्चयन्निति व्यवहितान्वयकल्पने मानाभावात् । अनर्चयन् भक्तिमकुर्वन्निति श्रीदत्तोपाध्यायाः । निगमे 'ब्रह्माणं विष्णुमीशं वा सूर्यमग्निं गणाधिपम् । दुर्गां सरस्वतीं गौरीं लक्ष्मीं वा नित्यमर्चयेत्'। अत्राप्यर्चनं भक्तिः । विष्णुपूजाया नित्यत्वे हेतुमाह योगियाज्ञवल्क्यः 'विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः । तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहम्मन्ये जनार्दनात् । दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् । कौर्मे 'पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म तथैव च । अग्नौ च हृदये सूर्य्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च । षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम्'। ब्राह्मे 'यः पूजयेद्धरिं चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे । अश्वमेधसहस्रेण तेनेष्टं प्रतिवासरम् । यथाकाष्ठगतो वह्निर्मथ्यमानः प्रकाशते । तथा-तथाहरिर्व्यापी शालग्रामे प्रकाशते । न तथा रमते लक्ष्यां न तथा स्वपुरे हरिः । शालग्रामशिलाचक्रे यथा स रमते सदा । अग्निहोत्रं कृतं तेन दत्ता पृथ्वी ससागरा । येनार्चितो हरिश्चक्रे शालग्रामशिलोद्भवे । यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् । उषित्वा स हरेर्लोके चक्रवर्त्तीह जायते । कामक्रोधप्रलोभैश्च व्याप्तो योऽत्र नराधमः । सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्रामशिलार्चने ।

यः पूजयति गोविन्दं शालग्रामे सदा नरः । आभूतसम्प्लवं याव-न्न स प्रच्यवते दिवः'। एतान्यपि गुणफलान्याधाराविशेषाधिका-रात् । 'ततो गृहार्चनं कुर्य्यादभीष्टसुरपूजनमिति दक्षवचनेऽप्य-भीष्टसुरो विष्णुरेव पूर्वोक्तवाक्यैरेकवाक्यत्वात् ।

अथ पुरुषसूक्तेन पूजाविधिः । 'आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता । पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः' । पुरुषसूक्तस्य षोडश ऋचः, तासां न्यासे क्रम उच्यते । 'प्रथमां विन्यसेत्पादे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपाणौ तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा । पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् । सप्तमीं वामकुक्षौ तु अष्टमीं दक्षिणेन्यसेत् । नवमीं ना-भिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा । एकादशीं कण्ठदेशे वामबाहौ ततः पराम् । त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्द्दशीम् । अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्धिन विन्यसेत् । एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् । आद्ययावाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् । द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया । अर्घश्चतुर्थ्या दातव्यः पञ्चम्याचमनीयकम् । षष्ठ्या स्नानं प्रदातव्यम् सप्तम्या वस्त्रमेवच। यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् । पुष्पं दशम्या दातव्य-मेकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या दीपकं दद्यात् त्रयोदश्या नि-वेदनम् । चतुर्द्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् । अर्च्चयित्वा तु गोविन्दं षोडश्या च विसर्जयेत्। स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्या-दाचमनीयकम् । वाराहे 'हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः। अग्निष्टोमसहस्रैस्तु वाजपेयशतैरपि । तत्फलं लभते देवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् । अत्र श्रीकृष्णप्रसादं श्रीकृष्णभुक्तशेषं वा भुञ्जीत । तदुक्तं पाद्मे

१ नैवेद्यस्य निवेदनमित्यर्थः ।

'उच्छिष्टमवशिष्टं वा भक्तानां भोजनं द्वयम्। भागवते 'त्वयोपभुक्तस्रग्वासोगन्धालङ्कारचर्चिताः। उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जपीमहि'। स्कान्दे 'षड्भिर्मासोपवासैश्च तत्फलं परिकीर्त्तितम्। विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन फलं तद्भुजतां कलौ। मुकुन्दाशनशेषं तु योहि भुङ्क्ते दिनेदिने। सिक्थे सिक्थे तस्य पुण्यं चान्द्रायणशताधिकम्। अम्बरीष नवं वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम्। कृत्वा कृष्णोपभोग्यं हि सदा सेव्यं च वैष्णवैः। नैवेद्यशेषं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादतलेन विष्णोः। योऽश्नाति नित्यं पुरतोमुरारेः प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम्'। अत्र नैवेद्यस्य शेषं भक्षयेदिति षष्ठीसमासमाहुरभागवताः। तन्न। कर्मधारयस्य लघुत्वात्। वैष्णवाय दत्वा भुञ्जीतेति तस्यापि शेषत्वोपपत्तेः। केचित्तु अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितमिति भागवतवचनेन स्वनिवेदितस्य स्वोपभोगनिषधान्नैवेद्यभक्षणवाक्यानि परदत्तनैवेद्यपराणीत्याहुः। तन्न। भागवतवचनस्य स्थावरपरत्वात्। परस्मै निवेदितं मे मह्यं नोपयुंज्यादिति वा तदर्थात्। शक्तौ गौण्यादिकल्पनाविरोधाच्च। अनिवेदितभक्षणस्यापराधेषु परिगणनात्। स्वदत्तस्य स्वोपयोगविरोधे चरणोदकचन्दनकुसुमादेरपि स्वयमनुपयोगापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। सकलशिष्टाचारविरोधादिति। नैवेद्यभक्षणे श्रुतिरप्याह 'एक एव नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेमे द्यावापृथिव्यौ, सर्वे देवाः सर्वे पितरः सर्वे मनुष्या विष्णुनाऽशितमश्नन्ति विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति तस्माद्विद्वांसो विष्णूपहृतं भक्षेयुरिति। अनिवेदितभक्षणे निन्दा च 'पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नं पर्णमथौषधम्। अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम्। अनिवेद्य तु भुञ्जानः प्रायश्चित्तीयते नरः। पाद्मे 'अनर्पयित्वा गोविन्दे यो भुङ्क्ते धर्मवर्जितः। शुनो वि-

ष्ठासमं भक्ष्यं नीरं तु सुरया समम् । अनिवेद्य तु यो भुङ्क्ते हरये परमात्मने । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीःसमाः । अवैष्णवानामन्नं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं तथाविष्णोः श्वमांससदृशं भवेत् । अवैष्णवगृहे भुक्त्वा मूलं साष्टशतं जपेत्' इति । चरणोदकमपि पूजान्त एव पेयं न वैश्वदेवान्ते शुद्ध्यापादकत्वश्रुतेः । अतः पावनार्थत्वादेकादश्यामपि तत्पानमविरुद्धमेव । ये त्वेकादश्यां श्राद्धात्प्राक् च हरिचरणपयो न पिबन्ति ते उपेक्षणीयाः । प्रमाणाभावात् । जलपारणदर्शनेन पानमात्रनिषेधे आचमनाद्यकरणप्रसङ्गात् । नच द्वादश्यां चरणोदकेन पारणविधानादेकादश्यामपेयत्वमायाति । दुग्धसितादेरप्येकादश्यामनुपादानप्रसङ्गात् । आचमनादिकं विहितत्वाददुष्टमितिचेत् । तुल्यम् चरणोदकेऽपिशुद्ध्यापादकत्वस्य समानत्वात् । अशितं नाशितं च तदित्यादि वचनाच्चेतिदिक् ॥

अथ पूजोपयुक्तपुष्पाणि नारसिंहे 'पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैश्च गिरिसम्भवैः । अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः । आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम् । शमीपुष्पं बिल्वपत्रं चम्पकं तगरं तथा । वनमालाप्यशोकं च सेवन्ती कुब्जमालती । त्रिसन्ध्यं च तथा श्वेतं कुन्दं च शतपत्रकम् । मल्लिका चैव जातीच सर्वपुष्पाद्विशिष्यते । जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालां सुशोभनाम् । विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च । वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

अथ पत्राणि 'आपामार्गं भृङ्गराजं शमीपत्रं च खादिरम् । दूर्वाच कुशपत्रं च दमनं मरुबकं तथा । ततः श्रेष्ठं बिल्वपत्रं ततस्तु तुलसी वरा । येषामुशन्ति पुष्पाणि प्रशस्तान्यर्चने हरेः । पल्लवान्यपि

---

१ 'प्रादुरम्भणं विप्रा' इति पूर्वः पादः ।

तेषां स्युः शस्तान्यर्चाविधौ हरेः। वीरुधामप्यभावेतु बर्हिषाप्यर्चयेद्धरिम्। अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च। पद्मनैकेन देवेशः क्षमते हेलयाऽर्चितः। पद्मनैकेन देवेशमभ्यर्च्य कमलापतिम्। वर्षायुतसहस्रस्य पापस्य कुरुते क्षयम्। अगस्त्यवृक्षसम्भूतैः कुसुमैरसितैः सितैः। येऽर्चयन्ति जगन्नाथं तैः प्राप्तं परमं पदम्। सुवर्णकेतकीपुष्पं यो ददाति जनार्दने। कोटिजन्मार्जितं पापं दहते गरुडध्वजः। सकृत्कदम्बपुष्पेण हेलया हरिरर्चितः। सप्तजन्मानि देवर्षे तस्य लक्ष्मीर्न दूरगा। कुम्भीपुष्पं तु देवर्षे यः प्रयच्छति केशवे। सुवर्णपलदानस्य पुष्पे पुष्पे भवेत्फलम्। गारुडे 'धात्रीपुष्पेण यत्पुण्यं जयन्त्याः समुपोषणे। खगेन्द्र यल्लभेन्मर्त्यस्तुलसीपूजनेन तत्। स्कान्दे 'विष्णुमूर्द्धिन स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेन्नरः। अपर्युषितपापः स्याद्यावद्युगचतुष्टयम्'। अथ वर्ज्यानि 'उग्रगन्धी-

वर्ज्यपुष्पाणि। न्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत्। अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च। रक्तान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च। श्मशानजातपुष्पाणि विष्ठाराशिभवानि च। क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथा धत्तूरकस्य च। कृष्णं च कुटजं चार्कं नैव देयं जनार्दने। शाल्मलं च शिरीषं च बृहती गिरिकार्णिकाम्। सर्जकं चैव कूष्माण्डं काञ्चनालं च वर्जयेत्'। विष्णुरहस्ये 'न शुष्कैः पूजयेद्विष्णुं कुसुमैर्न महीं गतैः। न विशीर्णदलैर्मुक्तैर्न चैवाशुविकाशितैः'। तथा 'जलं पर्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च। तुलस्यगस्त्यबिल्वानि गाङ्गं वारि न दुष्यति। स्नानं कृत्वा तु ये केचित्पुष्पं चिन्वन्ति वै द्विजाः। देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत्"। अत्र पुष्पमित्युपादानात्पत्रमनिषिद्धम्। एतच्च मध्याह्नस्नानानन्तरं वेदितव्यम्। सदाप्रातःस्नायिनः पुष्पावचयकालस्य कदाप्यलाभादिति॥

अथ पञ्चयज्ञस्वरूपम् । तत्र यमः 'पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्त्तन्तेऽहरहः सदा । कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भ उपस्करः ।
पञ्चसूना-निर्देश । एतानि वाहयन्विप्रो हन्ति जन्तून्मुहुर्मुहुः । एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः' । सूना हिंसास्थानाम् । कण्डनी उलूखलादि । पेषणी दृषदादि । चुल्ली पाकस्थानम् । उदकुम्भ उदकाधानम् । उपस्करः शूर्पादिः । नच कण्डनादिनिमित्तश्रवणान्नैमित्तिकत्वमाशङ्कनीयम् । 'पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत्' इति शङ्खवचनेन नित्यत्वस्य बोधनात् । के ते पञ्चयज्ञा इत्याकाङ्क्षायां यमः । 'ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च । भूतयज्ञो नृयज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः' । इदं लक्षणमाह यमः 'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' । अध्यापनमध्ययनोपलक्षणम् । पितरस्तर्प्यन्ते अनेनेति पितृतर्पणम् श्राद्धादिः । 'स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि । पितॄन् श्राद्धेन नॄनन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा' इति मनुवचनात् । पितृयज्ञे विशेषमाह कात्यायनः 'श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो-बलिरथापि वा' । श्राद्धं नित्यश्राद्धम् । वैश्वदेवमध्ये पितृभ्यः स्वधास्त्विति यो बलिर्दीयते स वा पितृयज्ञः । मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं भोजयेत् । भोजनपर्याप्तान्नदानासमर्थस्य विकल्पमाह कार्ष्णाजिनिः 'भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा' । भिक्षादिलक्षणमाह मनुः 'ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते' । पुष्कलमग्रमिति पर्यायौ ।

अथ नित्यश्राद्धम् । तत्र मनुः 'दद्यादहरहः श्राद्धम्' इति । मार्कण्डेयः 'कुर्य्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पितॄनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा' । प्रचेताः 'नाग्नौकरणहोमश्च ना-

वाहनविसर्जने । न पिण्डदानं न सुराग्निसे युञ्ज्याद् द्विजोत्तमः । उपविश्यासनं दत्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः । निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्वा विसर्जयेत्' । न सुरान् न विश्वेदेवान् । 'नावाहनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमो वैश्वदेवस्तथैव च । तत्तु षाट्पौरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम्' । कात्यायनः 'एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये । अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा । अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि । पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत्' । एतदुद्धृतमन्नं ब्राह्मणायैव दद्यात् । तदभावे गोभ्यो वा । तदुक्तं कौर्मे 'उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः । वेदतत्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत् । तथा 'सर्वेषामप्यलाभे तदन्नं गोभ्यो निवेदयेत्' । गवामप्यलाभे विष्णुः 'भिक्षुकाभावेऽन्नं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा प्रक्षिपेदिति । अशक्ते मनुः 'दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्' । पयोदुग्धम् । चमत्कारखण्डे 'नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिद्ध्यति । श्राद्धान्तरे कृते ऽन्यत्र नित्यत्वात्तन्न हापयेत्' । श्राद्धान्तरे षट्पुरुषश्राद्धे ऽमावस्याश्राद्धनान्दीमुखादौ श्राद्धे कृते नित्यं श्राद्धं न कर्त्तव्यम् । तस्मिन् श्राद्धे पूज्यानां पूजितत्वात् । अन्यत्र सांवत्सरिकादौ कृते ऽपि कर्त्तव्यम् । षण्णामपूजितत्वादित्यर्थः ॥

वैश्वदेव-निर्णय अथ वैश्वदेवम् । कात्यायनः 'सायम्प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च । अनश्नतापि शततमन्यथा किल्बिषी भवेत्' । मनुः 'वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्मै चान्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत्' । अस्यार्थः—वैश्वदेवानन्तरमतिथिपूजायां कृतायां द्वितीयोऽतिथिर्यद्यागच्छति अन्नं च न पक्वमस्ति तदा पुनः

पाकं कृत्वा तस्मै दद्यात्, न बलिं हरेत्, अन्नसंस्कारार्थं प्रसक्तं पुनर्वैश्वदेवं न कुर्वीतेति । एतच्च यस्मिन्नग्नौ पाकस्तत्रैव, यदुक्तं कौर्मे 'यदि स्याल्लौकिके पाकस्ततोऽन्नं तत्र हूयते । शालाग्नौ तत्र चेदन्नं विधिरेष सनातनः । लौकिके वैदिके वापि हुतोन्मृष्टे जले क्षितौ' । लौकिकाग्नेः पात्रान्तरकरणमाहरणम्, स्मार्त्तस्य तूद्बोधनमाहरणम्, उन्मार्जनं भस्मीकरणम् । कात्यायनः 'उद्धृतं हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना । स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत्' । व्यासः 'जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् । दध्यक्तं पयसाभ्यक्तं तदभावेऽम्भसापि च' । चतुर्विंशतिमते 'अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिना । पयोदधिघृतैः कुर्य्याद्वैश्वदेवं श्रुवेण तु । हस्तेनान्नादिभिः कुर्य्याददद्भिरञ्जलिना जले' । परिशिष्टे 'शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् । संकल्पयेद्यमाहारं तेनासौ जुहुयादपाम्' । पयःप्रभृतिरसद्रव्याणां होमः श्रुवेण, हविष्यादिकठिनद्रव्याणां तु हस्तेन । आपस्तम्बः 'न क्षारलवणानां होमोविद्यते, तथा परान्नसंस्पृष्टस्य, उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् जुहूयाद्धुतमाहूतं चाग्नौ भवतीति । अस्यार्थः—क्षारलवणपरान्नसंस्पृष्टेन हविष्येणाग्नौ होमो न कार्य्यः, किन्तूष्णं भस्म अग्न्यायतनादुत्तरतोऽपोह्य तस्मिन् होतव्यम् । उष्णमङ्गारमिश्रितम् । यदाह बौधायनः 'अङ्गारभस्मविमिश्रांस्तु उद्धृत्योत्तरतोऽनलात् । जुहुयाद्वैश्वदेवं तु यदि क्षारादिमिश्रितम्' । तथा-परोक्षमन्नं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेव पवित्रमित्याचक्षते । अधिश्रयणं पुनरग्नेरुपस्थापनमात्रमन्नमहित पात्रस्य, एतच्च सायं प्रातः कर्त्तव्यमित्युक्तम् । तत्र सायं विशेषमाह मनुः 'सायमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् । वै-

श्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते'। एवं कृतदेवयज्ञस्य बहिर्बलिमाह
भूत- मनुः 'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्। वायसानां
बालि। कृमीणां च शनकैर्निःक्षिपेद्भुवि'। एतच्च वैश्वदेवाख्यं कर्म न दि-
वा द्विर्नक्तं च द्विराचरेत्। यदुक्तं वैष्णवे 'धर्मविन्नाचरेत्स्नानमाह्निकं
च पुनः पुनः। तर्पणं ब्रह्मयज्ञं च वैश्वदेवं च नाचरेत्'। वैश्व-
देवं बलिकर्म च सायम्प्रातः, पञ्चयज्ञास्तु दिवैवेत्याह जैमिनिः
'वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्याद्बलिहृतं तथा। महतः पञ्चयज्ञांस्तु
दिवैवेत्याह धर्मवित्'। अनग्निकस्य विशेषमाह वसिष्ठः 'अन-
ग्निकस्तु यो विप्रः सोऽग्निर्व्याहृतिभिः स्वयम्। हुत्वा शाकलम-
न्त्रैस्तु शिष्टाद् भूतबलिं हरेत्'। अनग्निकः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितः,
अत्र कात्यायनोक्तविधेः साग्निकमात्रपरत्वं, तत्र मणिकसंनिधाने
बलिहरणाभिधानात्। उदपात्रविशेषे मणिकपदं शक्तम्। 'अ-
लञ्जरः स्यान्मणिक' इत्यभिधानात्। अलञ्जरसन्निधाने साग्निक-
स्यैव बलिहरणप्रतिपादनात्। तस्माद्वसिष्ठोक्तो विधिर्निरग्निकमात्र-
पर इत्यवधेयम्। व्यासः 'अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत्'। भिक्षुका अपि तेनै-
वोक्ताः 'ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः। अध्वगः
क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः'॥

अथ वैश्वदेवपाकनिर्णयः। अत्र दर्शश्राद्धं प्रकृतिरतस्तन्नि-
र्णयेनैव तद्विकृतीनामपि निर्णय इति प्रकृतौ विचार्यते। किं श्राद्धार्थं
वैश्वदेवार्थं च एक एव पाक उत पृथगिति। अत्र लौगाक्षिः 'पि-
त्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च'। अत्र पाकस्य पृथक्त्वमपृथक्त्वं
वेति सन्देहे उत्तरार्द्धेनार्थं विवृणोति स एव, 'वैश्वदेवं न पित्रर्थं न
दर्शं वैश्वदेविकम्' इति। अयं च पृथक्पाको वैश्वदेवस्य श्राद्धा-
त्पूर्वं वेदितव्यः। यदाह पैठीनसिः 'पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं

करोति यः। आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते। श्राद्धं निर्वर्त्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः। कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथा'। अत्र प्रथमततः शब्दो हेतुपरः द्वितीयस्तु श्राद्धावशिष्टान्नपरः, तेनायमर्थः पर्य्यवस्यति, यतः श्राद्धात्पूर्वं मध्ये वा आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धमिति निषेधस्ततस्तस्माद्धेतोः श्राद्धं निर्वर्त्त्य तदनन्तरं तदवशिष्टादन्नाद्वैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यमिति। यदा ब्राह्मणविसर्जनानन्तरं वैश्वदेवस्तदा तच्छेषेण अन्यत्र पृथक्पाकेनेतिसिद्धान्तः॥

अथ वैश्वदेवकालः। तत्र लौगाक्षिः 'पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः। पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः'। पक्षान्तमन्वाधानम्। अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धम्। एवं यानि श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवविधायकानि वचनानि तानि श्रौताग्निविषयाणि। अत
साग्निक- एव साग्निक इत्यौपासनाग्निव्यावर्त्तकम्। अन्यथा पक्षान्तपिण्ड-
निरग्निक- पितृयज्ञमध्यविधिबलादेव वैश्वदेवस्य साग्निककर्तृकत्वावगतेः
योर्वैश्वदेव। साग्निक इति व्यर्थं स्यात्। साग्निकस्यापि एकादशाहश्राद्धे पश्चादेव वैश्वदेवम्। 'सम्प्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च। अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि'। इति परिशिष्टवचनात्। शालङ्कायनः 'श्राद्धे प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः। एकादशाहिकं भुक्त्वा तत्र ह्येतद् विधीयते। तस्मादौपासनाग्निमतो निरग्नेश्च श्राद्धमध्ये विकिरान्ते ब्राह्मणविसर्जनान्ते च वैश्वदेवमायातम्। यानि च श्राद्धादौ वैश्वदेवनिषेधकानि तानि तान्यपि तयोरेवेति ध्येयम्। निषेधश्च षट्त्रिंशन्मते 'प्रतिवासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि। देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा'। वृद्धगौतमः 'पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः। अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते। वासिष्ठः 'वैश्वदेवमकृत्वैव

श्राद्धं कुर्यादनग्निकः । लौकिकाग्नौ हुतशेषः पितॄणां नोपतिष्ठते' । अनग्निकः वैदिकाग्निरहितः, तस्य त्रयः कालाः । तत्र श्राद्धमध्यकालो ब्रह्माण्डे ' वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्ध्या ब्राह्मणभोजनात् । जुहुयाद् भूतयज्ञादिश्राद्धं कृत्वा तु तत्स्मृतम्' । ब्राह्मणभोजनादर्वाक् अग्नौ करणानन्तरमित्यर्थः। न चैवमनङ्गव्यवायः पूर्वेद्युर्निमन्त्रितेषु श्राद्धापरिसमाप्तावेव प्रातर्होमविरोधात् । विकिरान्तकालो भविष्ये 'पितॄन्सन्तर्प्य विधिवद्बलिं दत्त्वा विधानतः। वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम्' । बलिस्वरूपं तत्रैव 'ये अग्निदग्धामन्त्रेण भूमौ यन्निःक्षिपेद्बुधः । जानीहि तं बलिं वीर श्राद्धकर्मणि सर्वदा' । ब्राह्मणविसर्जनान्तकालो मात्स्ये 'उच्छेषणं तु तत् तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः। वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि' । मनुः पूर्वार्द्धं तदेव उत्तरार्द्धन्तु ' ततोगृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः' । बलिशब्देनात्र वैश्वदेवमुच्यत इतिमेधातिथिः । भविष्ये ' श्राद्धं कृत्वा महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसर्ज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप' ॥

अथातिथिपूजा । तत्र वैष्णवे ' ततो गोदोहमात्रं तु तिष्ठेत्कालं गृहाङ्गणे। अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्द्धं तु यदृच्छया' । वैयाघ्रपादः ' अचिन्तितमनाहूतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् । अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् । क्षुधार्त्तस्तृषितश्चैव स्नातो गृहमुपागतः । प्रयत्नेन तु सम्पूज्यः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । इष्टो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः। न पृच्छेद्गोत्रचरणं न स्वाध्यायं व्रतानि च। चित्ते न भावयेत्तं वै सर्वदेवमयो हि सः' । विष्णुः 'अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते । स तस्मै किल्बिषं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति' । याज्ञवल्क्यः 'दिनातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं भवे-

च। तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योढे विमुखे गते'। सूर्योढेऽर्कास्तागते॥

अथ गोग्रासः ऋष्यशृङ्गः 'गवां ग्रासं च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः। गवां कण्डूयनं स्पर्शं ग्रासमाग्निकमेव च'। मार्कण्डेयः 'अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम्। अहुत्वाग्नौ कृमिं भुङ्क्ते अदत्वा विषमेव च। आत्मार्थं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम्। वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम्'॥

अथ भोजनविधिः। दक्षः 'पञ्चमे च तथा भागे संविभागो

भोजन-विधि यथार्हतः। देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते। संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत्'। संविभागः शास्त्रतो विभज्य प्रतिपादनम्। देवलः 'स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ तु स्रग्गन्धालंकृतः शुचिः। पञ्चयज्ञावशिष्टं तु यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः। बौधायनः 'सुप्रक्षालितपादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशेऽन्नमुपसंगृह्य कामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः शब्दमकुर्वन् प्राश्नीयात्, नापिण्डशेषं पात्रमुत्सृजेत्'। आपस्तम्बः 'यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत्। आसनस्थोऽथवान्यत्र स विप्रः पंक्तिदूषकः। ब्राह्मे 'उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनास्थिते। मण्डलं गोमयेन स्यादथवा गौरमृत्स्नया। चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्त्तुलं चार्द्धचन्द्रकम्। कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्। ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रार्कवसवो मण्डलान्तरात्। निवेदितं नरैरन्नं यस्माद्गृह्णन्ति नान्यथा। अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः। तेषां तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नस्य तद्बलिम्। शङ्खः 'चतुष्कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु। मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं मतम्। अत्र शूद्रस्यार्द्धचन्द्राभ्युक्षणयोर्विकल्पः। आसनमाह प्रचेताः 'गोशकृन्मृन्मयं भिन्नं तथा पालाशपैप्पलम्। लोहबन्धं सदैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः। एतदतिरिक्तं प्रशस्तमासनम्। मनुः 'आयुष्यं

भोजने दिक्पात्रा- दिनिर्णय प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः । प्राङ्मुख आयुष्कामः यशोर्थी दक्षिणामुखः। श्रीकामः प्रत्यङ्मुखो न शयनाधिष्ठितोऽश्नीयात् न कार्ष्णायसे न मृत्पात्रे न भिन्ने नावकीर्णे' । अवकीर्णे दुर्ब्राह्मण-भोजनक्रियया दूषिते । वामनपुराणे 'भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणा-मुखो नच प्रतीचीमभिभोजनीयम्' । अत्र प्रत्यङ्मुखादिभोजन-निषेधो निष्कामविषयः । सकामविहितत्वात् । सकामस्यापि जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखभोजनं निषिद्धम् । यदाहापस्तम्बः 'वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत अनायुष्यत्वं तन्मुखभोजनं मा-तुरनूपदिशन्तीति । विष्णुपुराणे ' नैकवस्त्रधरो ऽप्यार्द्रपाणिपादो नरेश्वर । विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः । प्राङ्मुखो दङ्मुखोत्रापि न चैवान्यमना नरः' । प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा भुञ्जीतेत्यन्वयः । कौर्मे ' यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्-मुखः । योहि भुङ्क्ते दक्षिणमुख सर्वं विद्यात्तदासुरम् । मनुः ' सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः । सायं रात्रौ, प्रातर्दिने । अत एव छन्दोगपरिशिष्टे ' ऋषिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां-नित्यं । अहनि च तथा रजन्यां सार्द्धप्रहरैकयामान्तः । पैठीनसिः 'सौवर्णे राजने ताम्रे पद्मपालाशपत्रयोः । भाजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते । अत्र ताम्रादिपात्रत्रये भोजनमगृहीपरम् । तदाहवृद्धमनुः 'ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले । प-लाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् । केचित्तु निषेधोवल्लीप-लाशपरः । विधिस्तरुपलाशविषय इत्याहुः । 'एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने । चत्वारि तस्य शोभन्ते आयुः प्रज्ञा यशोबलम् । बृहन्नारदीये ' यः शूद्रेण समाहूतो भोजनं कुरुते

द्विजः । सुरापः स हि विज्ञेयः सर्व्वधर्मबहिष्कृतः । अत्रिः 'आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् । मुखेन चान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसभक्षणात् । मार्कण्डेयः ' पादप्रसारणं कृत्वा नच वेष्टितमस्तकः । न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान्महामुने । शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं पित्रर्थं न तु लुप्यते । ब्राह्मे 'पित्र्ये कर्म्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् । विष्णुः 'न भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भुवि न पाणौ । मार्कण्डेयः ' यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यशश्चायुष्य मश्नुते । अङ्गुलीं चोद्धरेद्यस्तु गोमांसाशनवत्स्मृतम् । वसिष्ठः 'सर्व्वाभिरङ्गुलीभिरश्नीयात्पाणिं च नावधुनुयात् । विष्णुः 'नोच्छिष्टे घृतमादद्यात् । आदित्यपुराणे 'नोच्छिष्टोग्राहयेदाज्यं जग्धशिष्टं न संत्यजेत् । शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्भाण्डस्थितं क्वचित् । गोभिलः 'अथातः प्राणाहुतिकल्पः, व्याहृतिभिर्गायत्र्या चाभिमन्त्र्य ऋतं च सत्येन परिषिञ्चामीति सायं, सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः परिषिच्य बलिं हरेत् । तत्र ब्रह्मादिबलिहरणमशब्दम् । अत्र मण्डलं विना ब्रह्मादयो बलिं न गृह्णन्ति । किन्तु राक्षसादय इत्युक्तत्वादशब्दमार्षम् । भविष्ये 'भोजनात्किचिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् । चित्राय चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुद्धरेत्' । ततोभुवः पतये भुवनपतये भूतानां पतये स्वाहेति मन्त्रत्रयेण बलित्रयं देयमित्युक्तम् । तत्र शाखादिनियामकं नोपलभ्यते इति देशकुलाचारतो व्यवस्था । ब्राह्मे 'हस्तेन लङ्घयेदन्नं सोदकेन कदाचन । दम्भाद्यो लंघयेदन्नं तेनान्नं निहतं भवेत् । छन्दोगसङ्ग्रहे 'आपोशानकरोत्विमो य आशीर्वचनं वदेत् । अभोज्यं तद्भवेदन्नं दाता भवति किल्बिषी । आपोशानं तु यः कुर्याद्यमभागे तथैव च । सद्यः पिबेत्सुरापाणमित्येवं मनुरब्रवीत् । आपोशानमकृत्वा तु यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः । भुञ्जानो यदि वा ब्रूयाद्वा-

यश्च्यष्टशतं जपेत् । वैष्णवे 'पञ्चग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्' । महामौनमित्यनेन ध्वनिनिवृत्तिरप्यभिमता । शातातपः 'स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमश्चायुस्तस्मान्न व्याहरेत्त्रिषु' । अपामशने मन्त्रमाह हारीतः 'अमृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वाऽश्नन् पञ्चग्रासान् गृह्णीयात्, प्रा-

अशनपूर्वकृत्यम् । णाय स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपानाय स्वाहेति अन्वाहार्यमेव तेन जुहोति । व्यानाय स्वाहेत्याहवनीयमेव तेन जुहोति । उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति । समानाय स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोति' इति । शौनकः । 'स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्राश्च वायवाः । जिह्वया च ग्रसेदन्नं दशनेन च न स्पृशेत् । तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठलग्ना प्राणाहुतौ भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्बुधः । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने तु जुहुयाद्धविः । तर्जनीं तु बहिःकृत्वा उदाने जुहुयाद्बुधः । समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत् । विष्णुपुराणे 'अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः । प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये तु कठिनाशनः । अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्यैर्न मुञ्चति । जठरं पूरयेदर्द्धमन्नैर्भागं जलेन च । वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्' । आदित्यपुराणे 'एकपङ्क्तेरनुत्थाने मध्ये चेदाचमेत्परः । तदा शेषं विहायैव विप्रः सम्यगुपस्पृशेत् । पंक्तिभेदे तु न दोष इति तद्भेदकमाह बृहस्पतिः 'अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च । द्वारेणैव च मार्गेण पंक्तिभेदो बुधैः स्मृतः । एकपंक्त्यां भोजनं निषिद्धम् । यदुक्तम् 'अप्येकपंक्त्या नाश्नीयात्संवृतः स्वजनैरपि । कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं पृथक् । भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पंक्तिं च भेदयेत् । ग्रासनियममाहापस्तम्बः 'अष्टौ

ग्रासाः मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम्' । सोपवासगृहस्थस्य विधेयं बोधयति बौधायनः ' प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धो भोजने जपेत् । त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांश्च द्रव्यालाभे च संजपेत्' । भोजने निरुद्धः सोपवासः । पुलस्त्यः 'भोजनन्तु न निश्शेषं प्राज्ञः कुर्य्या-

भोजनोत्तर कृत्यम् । त्कथञ्चन । अन्यत्र दधिसक्त्वाज्यपलक्षीरमधूदकैः । भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय सर्व्वस्मात्किञ्चिदाचमन् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निःक्षिपेद्भुवि । अत्र मन्त्रः, "रौरवे पुण्यनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनामुदकं नित्यमक्षय्यमुपतिष्ठताम्" । व्यासः ' ततस्तृप्तः सन् अमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य तस्मान्मनागपसृत्य विधिवदाचमेत् ।. अपां प्राशने व्यासः ' हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेत्पापमोहितः । स दैवं चैव पित्र्यञ्च आत्मानं चावसादयेत् । अर्द्धं पीत्वा तु गण्डूषमर्द्धं त्याज्यं महीतले । रसातलगतान्नागांस्तेन प्रीणाति नित्यशः' । व्यासः 'यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः । स्नानं सद्यः प्रकुर्व्वीत नान्यथाप्रयतो भवेत् । देवलः ' आचम्य च ततः कार्य्यं दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् । भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र बहुशः कुर्य्याद्यत्नमुद्धरणे बुधः । तत्रात्यन्तमशौचं स्यात्तृणवेधाद्व्रणे कृते' । अत्यन्तमहोरात्रम् । तृणवेधादिति वचनात्तृणैरपि दन्तधावनं प्राप्तम् । कालान्तरे दन्तलग्नस्य निर्गमे याज्ञवल्क्यः ' श्मश्रु चास्यगतं दन्तलग्नं त्यक्त्वा ततः शुचिः' । निगिरन्नपि शुचिरित्याह ' दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्न तु । परिच्युते पुनः स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः' । गौतमः 'दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वास्पर्शात् प्राक्च्युतेरिति । बौधायनः

'आचान्तो हृदयदेशमभिस्पृशति। प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रोमाविशान्तकस्तेनान्नेनाप्यायस्वेति पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणिं निधापयति। 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो योऽङ्गुष्ठे च समाश्रितः। ईशश्च सर्वजगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक्' इति मन्त्रः। ततः करादिकमस्पृशन् जानुनी स्पृशेत्। 'माकरेण करं स्प्राक्षीर्मा जङ्घे माच चक्षुषी। ऊरू संस्पृश कौन्तेय भर्त्तव्या बहवो यदीति। जानुनीस्पृशराजेन्द्र भर्त्तव्या बहवो यदीति व्याससमरणाच्च। अत्रिः 'आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम्। उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही। भूमावप्युपलिप्तायां तावत्स्यादशुचिः पुमान्। आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम्। विष्णुपुराणे 'स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृताशनपरिग्रहः। अभीष्टदेवतायाश्च कुर्वीत स्मरणं ततः'। मार्कण्डेयः 'भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्। श्रवणं चेतिहासस्य ततः कुर्य्यात्समाहितः। पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः। चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी। पर्णाग्रं पर्णपृष्ठं च चूर्णपर्णं द्विपर्णकम्। दन्तधावनपर्णं च शक्रस्यापि श्रियं हरेत्। अदत्वा तु मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः। दशजन्म दरिद्रः स्यान्मरणे हरिविस्मृतिः। योनित्यमत्ति ताम्बूलं मुखभूषाकरं नरः। न मुञ्चत्यच्युतस्येव तस्य मन्दिरमिन्दिरा।

अथ भक्ष्याभक्ष्यविचारः। तत्र मनुः 'अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य वर्जनात्। आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति'। अन्नदोषादिति दुष्टमन्नं त्रिभज्योक्तम् भविष्ये। 'जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालात्ययविदूषितम्। संसर्गाश्रयदुष्टं च सहृल्लेखं स्वभावतः॥ लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च। वृन्ताकं नालिकालाबु उपेयाज्जातिदूषितम्। न भक्षयेत्क्रियादुष्टं यद्दृष्टं प-

तितादिभिः ॥ कालदुष्टं च विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसेवितम् । दधि-भक्ष्यविकारादि मधुवर्ज्जं तदिष्यते ॥ सुरालशुनसंस्पृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् । संसर्गदुष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥ शूद्रोच्छिष्टं तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रे प्रतिष्ठितम् । विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते । सङ्कल्लेखं तु विज्ञेयं परुषं च स्वभावतः । रसदुष्टं विकाराद्यद्विरसं तत्प्रकीर्त्तितम् । पायसं क्षीरपूपादि विरसं स्यादिनान्तरे"। कवकं छत्राकम्। भावदुष्टमप्यभक्ष्यमाह विश्वामित्रः 'स्यादभक्ष्यं भावदुष्टमभक्ष्यत्वेन शङ्कितम्'। याज्ञवल्क्यः 'देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा। अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानिच'। शिग्रुः सोभाञ्जनः, व्रश्चनान् वृक्षनिर्यासान् । बौधायनः 'अमेध्येषु च ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः । तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च'। वृक्षग्रहणाच्छाकादीनि निषिद्धान्येव । तैत्तिरीयकश्रुतिः 'श्वेतं लोहितं च वृक्षनिर्यासं निषिद्धमन्यत्र हिङ्गुकर्पूरादेरित्याहस्म । मनुः ' शेलुं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् । वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः । शेलुः श्लेष्मातकफलम् । पेयूषं नवप्रसूताया गोः पयो यदग्निसंयोगात्काठिन्यं भजते, दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । 'अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्' इतिस्मरणात् । कृसरस्तिलमुद्गसाहित ओदनः । संयावो गुडक्षीरघृतसाधित ओदनः । अपूपो स्नेहपक्को गोधूमविकारो मण्डकाख्यः । स्नेहपक्को गोधूमविकारः शष्कुली । वृथात्वमेतेषां देवादिनिवेदनराहित्यम् । यमः 'ऋचीसपक्वं मांसं च मत्स्यानप्यनुपाकृतान् । वर्जयेत्सर्वशुक्तानि देवान्नानि हवींषि च । स्नेहेन त्वसमायुक्तं नैव किञ्चित्प्रयोजयेत्' । ऋचीसपक्वमांसम् भौमोष्मपक्वम् । देवान्नानि देवतोद्देश्येन सक्तानि हवींषि ।गौतमः

"उद्धृतस्नेहं विलयं पिण्याकं मथितप्रभृतीनि आन्तर्वीर्याणि नाश्नीयात् । विलयं घृतमलम् । आन्तर्वीर्यमुद्धृतसारम् । यमः 'भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिसक्तुकान् । दिवा दधीक्षुधानासु रात्रौ च दधिसक्तुषु । कोविदारे च रजते तस्करे सूतके तथा । श्लेष्मातकेऽप्यलक्ष्मीश्च नित्यमेव कृतालया । वसिष्ठः 'उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं च वसनकेशकीटोपहतं च' । स्वमुच्छिष्टं किञ्चिद्भुक्त्वा त्यक्तम् । कालान्तरे तन्नाद्यात् । वसनोपहतं परिधानवस्त्रेण कृतोपघातम् । सुमन्तुः 'वत्रोभिहतं प्रेषितं चाण्डालादिभिरिक्षितं दधि पर्युषितं पुनः साधितमन्नमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्टात् । मनुः 'मत्तक्रुद्धातुराणां तु न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ भ्रूणघ्नावेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया । पतत्रिणावलीढं च शुना सँस्पृष्टमेव च ॥ कौर्मे—वृन्ताकं नालिकाशाकं कुसुम्भास्मन्तकं तथा । उदुम्बरमलाबुं च जग्ध्वा पतति वै द्विजः ॥ नीपं दधित्थं प्लक्षञ्च प्रयत्नेन विवर्जयेत् । नाश्नीयात्पयसा तक्रं न वीजान्युपयोजयेत् । रात्रौ च तिलसम्बद्धं कूष्माण्डञ्च विवर्जयेत्' ॥ वृन्ताकं श्वेतम्, 'कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भाश्मन्तकास्तथा' इति देवलात् । कण्डूरं करलोमवत्फलम्, कुम्भाण्डं दाडिमसदृशं फलम् । अलाबुं वर्तुलम् 'अलाबुं वर्तुलाकारं मसूरञ्च सवल्कलम्' इति वचनात् । वीजानि कूष्माण्डादिमहाफलानाम् । आपस्तम्बः—कीलालार्थौषधीनाञ्च कलञ्ज पलाण्डुपरारिका' । कीलालं सुरा तदर्थस्थापिता ओषधयः । औषधीनामिति कर्मणि षष्ठी । कलञ्जं दधिदिग्धमांसम् । परारिका कुन्दूरु। 'न वीजान्युपभुञ्जीत रोगापत्तिमृते नरः । काककुक्कुटसंस्पृष्टं शुक्रं वा कृमिसंयुतम् । अभोज्यं तद्विजानीयाद्धर्म्मराजवचो यथा ॥

याज्ञवल्क्यः । 'उदक्यास्पृष्टसंघुष्टपर्य्यायान्नानि वर्ज्जयेत्' । उदक्या रजस्वला । संघुष्टं यदन्नमुपघुष्य दीयते । पर्य्यायान्नंअन्योद्देशेन दत्तम् ॥ आपस्तम्बः । 'भुञ्जानेषु वा यत्रोत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युर्मनुष्यैरघातमन्यैर्वामेध्यैरिति । गौतमः । 'पर्य्युषिताः शाकाः भक्ष्याः स्नेहमांसमधूनि च । नापनीयमन्नमश्नीयान्न पर्य्युषितमन्यत्र रागमुद्गखाण्डवदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः' । रागा दाडिममांसाद्याः । खाण्डवः स्वाद्वम्लकटुकसाध्याः प्रस्नेहाः । वृहस्पतिः 'दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यदेव दधिसम्भवम् । आविकाजि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारवत्' ॥ यमः । 'शुक्तानि तु द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन । प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्मो यदा भवेत्' । शुक्तान्यम्लतामापन्नानि ॥ याज्ञवल्क्यः । 'अन्नं पर्य्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसञ्चितम् । अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः' । वृद्धमनुः । 'वीर्य्यहानिर्यशोहानिः प्रज्ञाहानिस्तथैव च । भवेत्तस्मान्नरो रात्रौ धात्रीं यत्नेन वर्जयेत् । वर्ज्जयेच्छ्वेतवृन्ताकमलाबुं वर्तुलं तथा । रक्तमूलककालिङ्गबिल्वोडुम्बरभिस्सटाः । एतान्निषेवते यस्तु तस्य दूरतराः श्रियः' ॥ भिःसटा दग्धमन्नं । भविष्ये । 'अपि प्रयाणसमये न रात्रौ प्राशयेद्दधि । मधुपर्कप्रदानं तु वर्ज्जयित्वा तु कामतः ॥ याज्ञवल्क्यः । 'सन्धिन्यनिर्द्दशावत्सागोपयः परिवर्ज्जयेत् । औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकम्' ॥ सन्धिनी या वत्सान्तरेण सन्धीयते । अवत्सा मृतवत्सा । गौतमः । 'स्यन्दिनीयमलसूसन्धिनीनां च । न पयः पिबेद्विसनुवर्त्तते । स्रवत्पयाः स्यन्दिनी, यमलसूर्युग्मप्रसवित्री, । वसिष्ठः । गोमहिष्यजानामनिर्द्दशानाम् । आसां दशाहं पयोनिषिद्धमित्यर्थः । शंखः । 'सर्व्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जम्' । महिष्या आरण्यत्वेपि तत्पयो न निषिद्धम् ॥ 'आरण्यानां च स-

क्षीर शुद्धि ।

र्वेषा मृगाणां माहिषं विनेति मनुस्मरणात् ॥ हारीतः ' द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ॥ चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्याद्यथान्यायं यथाबलम् । भविष्ये । ' घृतफेनं घृतमलं पेयूषमथवापि च । सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्य्युषितं दधि ॥ दीर्णन्तक्रमपेयं च नष्टस्वादं च फेनवत् । प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्व्वने पक्षव्रतं चरेत् ॥ दीर्णं विश्लिष्टावयवम् । तत्रैव 'कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरके स विपच्यते । हुतशेषं पिबेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः' । पराशरः । 'कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण त्रिभिः शूद्रो विनश्यति' ॥ आपस्तम्बः । 'क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः । यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योस्त्यपुण्यकृत् ॥ यमः । 'भुक्त्वा तु क्षीरलवणं त्रिरात्रं तु वने वसेत् ॥ मनुः ॥

'क्रव्यादाञ्शकुनींश्चैव तथा ग्रामनिवासिनः ॥ कलविंकं प्लवं-
पाक्षिणा हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम् ॥ सारसं रज्जुदालं च दात्यूहं शु-
भक्ष्या कसारिके । प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान्सौनं वल्लूरमेव च ॥ बकं चैव बलाकां च काकोलं खंजरीटकम् । मत्स्यादान्विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः' ॥ प्लवो जलकुक्कुटः, चक्राह्वश्चक्रवाकः, रज्जुदालः काष्ठकुट्टकः । दात्यूहश्चातकः, प्रतुदाः श्येनादयः । तेषां क्रव्यादपक्षित्वेन गृध्रादिवदभक्ष्यत्वे प्राप्तेपि जीविभक्षकतया निष्कृतिगौरवाय पृथगुपादानम् ॥ जालपादा आट्यभिन्नाः । आट्या ब्रह्मवर्च्चसकामस्येति वचनात् ॥ सौनं सूना प्राणिवधस्थानम् तदीयं वल्लूरं शुष्कमांसं । काकोलो द्रोणकाकः । अन्यकाकस्य ग्रामवासित्वेन निषेधात् ॥ मत्स्यादा नक्रादयः । मत्स्याः सर्व्वशोऽपि निषिद्धाः 'मत्स्यादः सर्व्वमांसादः' इति वचनम् निषिद्धमत्स्यपरं वेद्यम् ॥ भक्ष्यपक्षिण आह शंखः । 'तित्तिरिं च मयूरं च लावकं च कपिञ्जलम् । वा-

र्घ्रीणसं वर्त्तकं च भक्ष्यानाह प्रजापतिः ॥ कपिञ्जलः कृष्णतित्तिरिः । वार्ध्रीणसः कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षोविहंगमः ॥ मयूरस्तृणमयूरः ॥ 'आजं गव्यं च यन्मांसं मायूरं च विवर्ज्जयेत् । यथैवाजं तथा गव्यं मायूरमुभयोः समम्' इति ब्राह्मात् ॥ देवलः । 'अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोष्ट्राश्वकुंजराः । सिंहव्याघ्रर्क्षशरभाः सर्प्पाजगरजालकाः । आखुमूषिकमार्ज्जारनकुलग्रामसूकराः ॥ श्वश्रृगालवृकद्वीपिगोलांगूलनृमर्क्कटाः' ॥ आखुमूषिकयोर्जाति भेदः कल्पनीयः । वसिष्ठः 'खड्गे तु विवदन्ते ऽग्राम्यसूकरे च' । ब्राह्मे । 'पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा' ॥ अत्र गर्भशय्यापदेन गर्भिणीनां मृग्यादीनामभक्ष्यत्वं प्राप्तम् । मनुः । जलेचरानेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् । अभक्ष्येषु समुद्दिष्टान्सर्व्वान्पञ्चनखांस्तथा ॥ पञ्चनखानां प्रतिप्रसवमाहापस्तम्बः । 'पञ्चनखानामभक्ष्यत्वं गोधाकच्छपश्वाविच्छल्लकखड्गशशपूतिखड्गवर्ज्जम्' । श्वावित्सेधा । शल्लकः सेधावान्तरजातिविशेषः । पूतिखड्गः खड्गावान्तरजातिविशेषः ॥ याज्ञवल्क्यः । 'भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्यकाः । शशाश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः । तथा पाठीनराजीवाः सशल्काश्च द्विजातिभिः' । अत्र गोधा कृकलासानुकारिणी महतीति विज्ञानेश्वरः । तन्न । तस्या अतृणहारिस्थलचरत्वेनाभक्ष्यत्वात् । विज्ञानेश्वरस्तु दाक्षिणात्यः संन्यासी मत्स्यमांसानाहारी तदनभिज्ञो नास्मिन्व्याख्याने प्रामाणिकोऽप्यादरणीयः ॥ किन्तु गोधा शशाकारः पञ्चनखो मृगविशेषः सरयूपारादौ प्रसिद्धो[1] बोद्धव्यः । मनुः ॥ 'श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ॥ भक्ष्यान्पञ्चनखान्प्राहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः' ॥ मनुयमौ 'यो यस्य

१ गोहटी इति प्रसिद्धा ।

मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते । मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यं विवर्ज्जयेत् ॥ यमः ॥ 'मत्स्यानशल्कान्वेदाध्यायी विवर्ज्जयेत् । वेदाध्यायी त्रैवर्णिकः । अशल्कानित्युक्ते सशल्का भक्ष्याः ॥ आपस्तम्बः । 'अभक्ष्या मकरसरीसृपमद्गुरमयूरवार्म्मिकनक्रकर्कटशिशुमारोभयकास्याः' । सरीसृपो जलौकाः । मद्गुरोजलकाकः । मयूरोऽत्र जलचरो मयूराकृतिः । वार्म्मिकः सर्पसदृशो मत्स्यः । उभयकास्या द्विमुखाः । देवलः 'शम्बूको नखशुक्तिश्च शिशुमारः प्लवङ्गमः । मत्स्याश्च विकृताकारा नैव भक्ष्या जलौकसाम्' ॥ जलौकसां मध्ये एते न भक्ष्याः ॥ मनुः । 'पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवसिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः' । नियुक्तौ श्राद्धाद्यर्थं आद्यौ अदनीयौ । राजीवः पद्मवर्णः । सिंहतुण्डाः सिंहमुखाः । मत्स्यं वर्ज्जयेदिति बौधायनोक्तो निषेधः कामपरः । 'मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेदिति निष्कृतिश्रवणात् ॥ नच वाच्यम्, तस्य वृथामांसत्वेनैव निषेधसिद्धिरिति । त्रिरुपवासरूपप्रायश्चित्तविशेषबोधनाय पृथङ्निषेधात् ॥

अथ मांसस्यभक्षणवर्ज्जनविचारः । मनुः । 'प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया । यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये' ॥ याज्ञवल्क्यः । 'प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया । देवान्पितॄंश्चार्च्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक्' । अन्नाभावेन व्याध्यभिभवेन वा मांसभक्षणं विना यदा प्राणबाधा भवति तदा नियमेन मांसम्भक्षयेत् । सर्व्वत एवात्मानं गोपायेदित्यात्मरक्षणविधानात् । तस्मादिह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयादिति मरणनिषेधाच्च । श्राद्धे निमन्त्रितो नियमेन भक्षयेत् । यदाह यमः । 'दैवे नियुक्तः श्राद्धे च नियमेऽपि न वर्ज्जयेत्' । नियमे नाहं

(७) न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्–बादरायणप्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्त) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणानिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपण-प[illegible]म्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) [illegible]ायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-र[illegible]ाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) [illegible]सायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २

(१४) [illegible]धा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-[illegible]रविरचिता । (मीमांसा) १६

(१[illegible] [illegible]तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । क्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्तः) २

(१६) [illegible]मांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-भट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७ [illegible]करणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम्) महामहो-[illegible]ाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-[illegible]नारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८ [illegible]द्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास प्रणीत-[illegible]त्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९ [illegible]त्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्का-[illegible]र्यविरचितभाष्यसहितम् । १३

(२० [illegible]ह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१ [illegible]हर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्ण-विरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्या-ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया-ऽवतरणिकया च सहितम् । ८

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदास गुप्तः, चौखम्बा, बनारस ।